

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

~~~~~ 58. szám. ~~~~~

FERTŐZŐ
BETEGSÉGEK
MAGYARORSZÁGON

1600—1650.

IRTA

ARÁNYI ERZSÉBET.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1911.

TARTALOM.

Rövidítések magyarázata...	Oldal V
Előszó ...	VII
Bevezetés ...	1

I. FEJEZET.

Oly fertőző betegségek, melyekben a főszerep a vért és a vérképző szerveket illeti.

1. A *pestis*.

A kor legelterjedtebb járványa. — Az ellene való védekezés. — Kerülik a fertőzött vidéket. — Füstöléssel fertőtlenítenek. — Az uralkodók intézkedései a járvány meggátolására. — Helyes nézetek a pestis fertőző mivoltáról. — Szabad-e a pestis ellen védekezni? — Czanaki elavult és téves nézetei. — Elkülönítés. — Vesztegzár. — Különböző felfogások Czanaki nyomán a pestis mivoltáról. — A pestis okai. — A diagnózis. — Kezelés. — Megelőzésre irányuló törekvések. — Elmélet a köznép felfogásáról. — Az eljárások rövid birálata. ... 5

2. A *hideglelés*.

Általános megjegyzések. — Néhány eset felsorolása : 1. Rákóczy Sámuel. — 2. Kemény János. — 3. Eszterházy Miklós nádor. — 4. Rákóczy Zsigmond. — 5. Eszterházy Juliánka. — 6. I. Rákóczy György. — Orvosságok. ... 16

II. FEJEZET.

Olyan fertőző betegségek, melyekben a főszerep az emésztő-szerveket illeti.

1. A *hagymáz*.

Fontosabb megjegyzések. — Kemény János e betegségben. — Haller Gábor e betegségben. — Járvány. — Krízis. — Receptek. ... 20

2. A *vérhas* (dysenteria).

Jellemzése. — Járvány. — Egyes esetek. — Receptek. ... 21

3. *A cholera.*

Oldal

Nem igen ismerik még. — Recept. 23

III. FEJEZET.

Kiütéssel járó fertőző betegségek.1. *A kiütéses hagymáz.*

Elterjedt tábori járvány. — A morbus Hungaricusnak korabeli orvosoktól való meghatározása. — A betegség okai. — A morbus Hungaricus leírása. — Gyógyítása. — Gyógyszerek. — Óvakodás. 25

2. *A himlő.*

Pusztításai. — Óvakodás, elkülönítés. — Fertőtelenítés. — Receptek. — Összefoglalás. 29

3. *A pokolvar.*

Receptek. 32

4. *A fene.*

Receptek. 32

5. *Az orbánc.*

Receptek. 33

IV. FEJEZET.

Különböző fertőző betegségek.1. *A tuberkulózis.*

Csak a tüdőtuberkulózisra következtethetünk. — Tüdősorvadás. — Tüdővész ellen való receptek. 34

2. *Ebdüh.*

Receptek. 36

BEFEJEZÉS.

FÜGGELÉK.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

A két Rákóczy = *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczy fejedelem családi levelezése. (Mon. Hung. Hist. IV. XXIV.)

Balogh = *Balogh Kálmán*: Orvosi műszótár. Budapest, 1883.

Bod = *Bod Péter*: Magyar Athenas.

Bocatius = *Joannis Bocatii* consulis Cassoviensis commentatio epistolica. Kiadta: *Bél Mátyás*: Adparatus ad Historiam Hungariae. 1735.

Czanaki = *Czanaki Máthé*: Az dőghalálról való rövid elmélkedés. Kolozsvár. 1634.

Cod. Hung. = Codices Hungarici. Nemzeti Múzeum kéziratára.

C. S. M. = *Dr. Franciscus Xav. Linzbauer*: Codex Sanitario Medicinalis Hungariae.

Conc. exp. = conceptus expeditionum. (T. i. a királyi kéziratok fogalmazása az Országos Levéltárban).

Dr. Eichhorst: Pathologie und Therapie. =

Dr. Hermann Eichhorst: Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie innerer Krankheiten IV. Berlin—Wien. 1907.

E. O. E. = Erdélyi országgyűlési emlékek.

E. T. A. = Erdélyi történelmi adatok.

Ethn. = Ethnographia 1900. évf.

Fekete = *Dr. Fekete Lajos*: A gyógytan története rövid kivonatban. Budapest. 1864.

Gy. T. R. = Győri történelmi és régészeti füzetek.

Gyulafehérvári lymb. = Gyulafehérvári lymbus. (O. I.)

Haeser = *Heinrich Haeser*: Lehrbuch der Geschichte der Medicin. Jena 1875—1881.

Hidvégi Mikó = *Hidvégi Mikó Ferenc*: Historiája. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. VII.)

Járványos betegségek = *Dr. Fekete Lajos*: A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debreczen. 1874.

Kemény: Önéletleírás = *Kemény János*: Önéletleírása (Magy. Tört. Eml. I.) 1856.

K. o. = A nagykarolyi gr. *Károlyi*-család oklevéltára.

M. G. T. Sz. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.

M. H. L. = *Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei. Budapest. 1879.

Magy. Tört. Eml. = *Szalay László*: Magyar történelmi emlékek.

M. T. T. = Magyar történelmi tár.

Mon. Hung. Hist. = Monumenta Hungariae Historica.

Morb. Hung. = *Dr. Győry Tibor*: Morbus Hungaricus. Budapest. 1901.

Nemz. Múz. Tanyag lt. = Nemzeti Múzeum törzsanyag, levéltár.

Ny. T. Sz. = Nyelvtörténeti szótár.

O. l. = Országos levéltár.

Pápa kal. 1628. = Kalendarium, mely 1628-ban jelent meg Pápán.

Papp. Tört. L. = *K. Papp Miklós*: Történeti Lapok.

Perip. = *Andreas Graff*: Peripateticum Theatrum naturae. Trencsén. 1644.

Pethő = *Pethő Gergely*: Krónikája. Spangár-féle kiadás.

Phl. = Phlebotomia, a Nemzeti Múzeum kéziratárában: Cod. Hung.

IV. 279.

Purjesz = *Dr. Purjesz Zsigmond*: A belgyógyászat tankönyve. I. Budapest. 1885.

R. M. K. = *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár.

Rimay J. lev. = *Ipolyi Arnold*: Rimay János államiratai és levelezése.

Suc. Med. = *Weszprémi István*: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.

Szakácskönyv = *Br. Radvánszky Béla*: Régi magyar szakácskönyvek. (Házi történelmünk emlékei. II. oszt. I. kötet.) Budapest, 1893.

Sz. = Századok.

Thurzó lev. = *Bethlenfalvi gróf Thurzó György* levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez.

T. o. = Testi orvosságok könyve, a Nemzeti Múzeum kéziratárában: Cod. Hung. VIII. 500.

T. T. = Történelmi tár.

Ujb. városi lt. Curiale prot. = Ujbánya városi levéltára. Curiale protocollum.

Új M. M. = Új Magyar Múzeum.

Uránia = Uránia 1909. évfolyam.

Vámossy = *Vámossy István*: Orvosok és gyógyszerészek Pozsonyban.

Wesselényi A. = *Deák Farkas*: Wesselényi Anna, özvegy Csáky Istvánné életrajza és levelezése.

ELŐSZÓ.

Hazánk lakosságát a XVII. század első felében nagyon sok fertőző betegség pusztította, úgy hogy e jelenségek a társadalom életére nagy befolyást gyakoroltak, s azért a kor művelődéstörténeti írójának is számolnia kell velük. E körülmény indított arra, hogy értekezésem tárgyául a kulturhistóriának e nagyon is kis fejezetét válasszam.

Munkámban egyéb források mellett a betegségek *gyógyítására* nézve főleg két egykorú, még eddig ki nem adott és a Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratból merítettem.¹ Meg kell jegyeznem azonban, hogy nem minden receptet közöltem belőlük az egyes helyeken, hanem csak az érdekesebbeket; a kor felfogására ezek is teljes világot vetnek, a többi közlése csak hosszadalmasabbá tette volna a dolgot, új momentumokat nem adott volna. Úgy az ezekből, mint a többi forrásomból közölt recepteket számoztam, csupán a könnyebb áttekinthetőség végett (ennek semmi más jelentősége nincs).

A kéziratokat, bár természetesen szóról-szóra, azonban, az azok hibás helyesírása folytán előállható félreértések elkerülése végett, mai helyesírás szerint átírva idéztem.

Azt is meg kell említenem, hogy népünkre vonatkozólag, csupán a járványok pusztításáról szóló adatokat találtam; a védekezés, óvakodás és gyógyításra nézve nem igen jutottak feljegyzések reánk.

Kedves kötelességemnek tartom, hogy e helyen is hálás

¹ Phl. és T. o.

köszönetet mondjak mindazoknak, kik szerény értekezésem anyagának gyűjtésében segítségemre voltak. Dr. Békefi Remig, dr. Győry Tibor, dr. Fejérpataky László, dr. Iványi Béla uraknak, kik egyrészt szakszerű utasításaikkal láttak el, másrészt a Nemzet Múzeumban, illetőleg az Országos Levéltárban tett kutatásaimat előmozdították és így az anyag teljesebb összegyűjtését lehetővé tették.

BEVEZETÉS.

A XVII. század minden téren a nagy pusztulások, ellentétek és kezdeményezések kora. Politikailag nemzetünk már előbb három részre tagolódott, vallásilag két nagy táborra oszlott. A közegészségi állapot is szomorú képet nyújt. Járvány, háború, sáskajárás, szárazság, éhínség, kegyetlen hideg, nagy forróság sorvasztják, gyöngítik a lakosság életerejét, tizedelik meg nemzetünket. A század 20-as éveiben, amint egy korabeli napló írja, Szlavoniában »a szegény jobbágyok, betegségek által elgyöngülve, annyira kihaltak, hogy hazánk nagy része pusztán maradt. A mánások és nemesek, kik hasonlóképp különféle betegségekben sínylődtek, Isten kegyelméből mégis megmenekültek a haláltól.«¹

Védelem, gyógyulás nagyon kis mértékben lehetséges. Helyesen bizzák magukat a kor gyermekei az Isten mindenható irgalmára, mert az orvosok tudása, az orvosok segítsége, nagyon sokszor felmondta a szolgálatot. Az orvosok, vagy inkább a gyógyítással foglalkozók tudása, igen különböző volt. Talán sehol sem nyilvánul meg annyira az ellentét ugyanazon a téren, mint itt. Két nagy tábor küzd egymással. A kezdődő tudományos felvilágosultság, a tapasztalat alapján induló kutatási szellem, a gyakorlat útján elsajátított ügyesség, a leg-sötétebb babonával, a legelvakultabb előítéletekkel, rossz-akarató kuruzslással.

Az első csoporthoz tartoznak: 1. A hivatott gyógyítók, azaz a képzett orvosok, vagy »orvosdoktorok«, kik valamely külföldi egyetemen oklevelet szereztek maguknak és nagyobb városainkban letelepedve, igyekeztek enyhíteni kortársaik szenvedéseit. Habár tudományuk nem volt nagyon magas, mégis

¹ *Deák Farkas*: Keglevich Péter naplója. (M. T. T. XIII. 241.)

elméleti felfogásukra nézve kétfelé tagolódnak, a Galenus¹ és Paracelsus² táborára; legtöbbször lényegtelen dolgokon vitakoznak és egymásnak elkeseredett ellenségei.³ Előbbiek több éleslátást tanusítanak, utóbbiak inkább a hagyomány nyomán haladnak. Közös hibájuk, hogy gyakran alkalmaznak erőszakos és babonás eljárásokat. Elméleti tudásuk pedig sok esetben évszázados tévedéseken alapul.⁴ Számuk különben is meglehetősen kicsiny; alig tudunk e félszázad tartama alatt hetven olyan orvostól, kinek legalább nevét és tartózkodási helyét ismernők.

2. E csoporthoz sorolhatjuk a céh intézményei szerint kitanult chyrurgusokat (sebészeket), borbélyokat, fürdősokeket, akik azonban belső betegségeket nem igen kezeltek,⁵ elméleti tudásnak szintén sokban hiájával voltak, de tapasztalataik alapján indulva, gyakran sikeresen gyógyítottak.

3. Az ú. n. orvosasszonyokat, a jóhiszemű kuruzslókat, végül a laikusok közül a tanultabbakat, kik gyógyítási ügyességben nem sokkal állottak az előbb említettek mögött.

A másik részen is találkozunk még 1. egy-két külföldön járt okleveles orvossal, kik a hagyományokhoz való túlságos ragaszkodás, vagy vallásos rajongás miatt babonás és — mint említettük — már ekkor is elavult álláspontokat védenek.

2. E tudatlanokhoz tartoznak továbbá: a céhen kívül álló falusi borbélyok, kik olykor csak az inasztendőket töltötték ki és a gyógyításhoz alig értve, próbálkoztak meg vele.⁶

¹ Galenus élt 131—201. Kr. u. *Haeser* I. 140.

² Paracelsus a XVI-ik században élt; u. o. I. 449. Hippokratesnek, Kr. e. 460. körül volt hive, Galenussal szemben.

³ *Czanaki*: 131. és 132.

⁴ A XVII. században még nem döntötték meg Galenus tanait, habár sokat küzdöttek ellenük. Különösen a lázról, a járványos betegségek mi-voltáról és okairól szóló tanai uralkodtak. Továbbá, vallották a qualitas occulta elvét és fennmaradt, a levegőtől létrehozott rothadás (Fäulniss) elmélete is. Ezt tartották leggyakrabban a betegség okának. *Haeser*. III. 442.

⁵ Pozsonyban: «Johann Caccus Barbierer ist verboten worden, Niemanden Tränklein zu geben und keiner Cur sich zu unterfangen, welch allein den Doktoren gebühre». *Vámosy* 34. jegyzet. Az 1625-iki gyula-fehérvári országgyűlés mondja a borbélymesterekről: «az, ki *belső* nyavalyához nem tud, doktorrá magát ne tegye, mert ha valakinek halála történék miatta, ő is meghaljon érte.» E. O. E. VIII. 297.

⁶ «Gyakorta sok tudatlan borbélymesterek mián sokaknak halálok is

3. Sajnos, itt kell megemlékeznünk azokról is, kik a gyógyítással foglalkozóknak legnagyobb részét teszik, a tudatlan vagy rosszakaratú kuruzslókról és boszorkányokról. Főleg köznépünk szorult rájuk, már az orvosok csekély száma miatt is.¹ De másnak hiányában előkelőink, sőt a fejedelmek is szolgálatukba fogadták ezeket.²

Gyakran még e kuruzslókat is egyik faluból a másikba hívják, vagy csak véleményüket kérik ki a betegségről.³

Ez állapotokhoz járult a köznép tudatlansága, babonás felfogása, a török nyomán járó szegénység és pizsok.

Buda, az ország szíve, félig-meddig lerombolva; az utcákat holttestek, szenny, hulladék, por, sár rúttíja. A házak fedetlenek, az ablakok töröttek, a falak vakolatlanok. A felső városrész vízhiányban szenved. Pizsok tömlőkben szállítják az ott lakók részére a Dunából merített vizet.⁴ «O vastitatem o vastitores!» kiált fel a szomorú kép leírója.⁵ A csatornázás, a kórházak, szegényházak hiánya országszerte mutatkozik. A meglévő kórházakat «a tudatlanság legfényesebb színhelyének» mondja Győry,⁶

történik,» olvassuk a marosvásárhelyi borbélycéh 1628-ban kiadott levelében. Egy adat a céhek történetéhez. (*Papp. Tört. L. 1875. évf. 918. és Székely oklevéltár. VI. 82.*)

¹ Például a felsőmagyarországi hét alsó bányaváros egy közös orvost fogad 1597-ben és csak a három nagyobb mutat érdeklődést, a többi ügyet sem vet rá. Kőrmöcbányai levéltár fons: 18. fasc. 7. nro. 710.

² 1640. február 8-án írja Pálffy Pál, Bécsből, Forgách Zsigmondnak: «Azóta, hogy a fejedelem asszony megjobbult volna, kit szívem szerint hallottam, nem ártana az egészségének állapotját az ide való doktoroknak megjelenteni, consultálkodnának felőle, hallom azt is, hogy minemű asszonyember volna fejedelem asszonynál, az ki többet tudna, hogy nem, csak kenyeret enni, azt vélné Bethlen Gáborné is, hogy ő volna oka betegségének, az elött Bethleménál is lakván és szolgálván». O. I. Gyulafehérvári lymb. 21. csomó. 128.

³ Reöty Orbán leírja, Rimayhoz intézett levelében felesége betegségét, (valószínűleg az ischiadicus ideg bénulása) majd így folytatja: «Afféle tudós emberek elmélkednek úgy felőle, hogy valami gonosz tétemény avagy kötés volna rajta. Ott az kegyelmetek falujában Sztregován dicsérnek egy tudós asszonyi állatot, kegyelmedet édes komám uram felette igen kérném, hívassa magához és vele beszélvén elsöben ugyan az én levelem megadó jámbor szolgámmal együtt, küldje be mindjárt». Rimay J. lev. 297.

⁴ *Bocatius*, 232. és 233.

⁵ U. o. Ó pusztulás, ó pusztítók!

⁶ Morb. Hung. 26.

melyek állandóan telve voltak a szenvedők tömegével. «Akikre a vezetés bizva volt, annyira nem értettek hozzá, hogy valóságos temetőt csináltak belőle, nem volt ember, aki a járványba (t. i. kiütéses tifusz) esve, itt felépült volna, de még az egészségesek: az egész gyógyító és ápoló személyzet is tönkrement.»¹

A lakosság egy része állandó tábori életre volt utalva; az itteni együttélés, rendetlen étkezés, részegeskedés és más fajta kicsapongások még csak hajlandóbbá tették őket a betegségek, különösen a járványok iránt, melyek ily körülmények között nemcsak termékeny talajra találtak hazánkban,² hanem úgyszólván gát nélkül terjedtek tovább. Majdnem valamennyi akkor ismeretes fertőző betegség pusztított e rövid idő alatt Magyarországon is.

¹ Morb. Hung. 26. és 27.

² Habár Európa többi része sem szűkölködött bennük; 1603—13. dühöngött a pestis: Svájcban, Németországban, Franciaországban, Angliában, 1620—30. a mai Poroszországban és Franciaországban. *Haeser* III. 407. és 401.

I. FEJEZET.

Oly fertőző betegségek, melyekben a főszerep a vért és a vérképző szerveket illeti.

1. *A pestis.*

A kor legelterjedtebb járványa. — Az ellene való védekezés. — Kerülik a fertőzött vidéket. — Füstöléssel fertőtlenítenek. — Az uralkodók intézkedései a járvány megátolására. — Helyes nézetek a pestis fertőző mivoltáról. — Szabad-e a pestis ellen védekezni? — Czanaki elavult és téves nézetei. — Elkülönytés. — Vesztegzár. — Különböző felfogások Czanaki nyomán a pestis mivoltáról. — A pestis okai. — A diagnózis. — Kezelés. — Megelőzésre irányuló törekvések. — Elhúlet a köznép felfogásáról. — Az eljárások rövid bírálata.

A fertőző bántalmak csoportjához ama betegségeket soroljuk, melyekről bebizonyították, vagy legalább a betegség körül tett tapasztalatok szerint föltehető, hogy a szervezetbe bejutott, sajátzerű, fajlagos (specifikus), megbetegítő hatóanyagok idézték elő.¹ Ha a fertőző betegség csak egyeseknél fordul elő, tekintet nélkül az érintkezésre, szórványosnak, sporadikusnak mondjuk a bajt; ha ellenben, nagyobb kiterjedésű vidéken pusztít és érintkezés, vagy más uton könnyen terjed, járványosnak nevezzük.²

A XVII. század legelterjedtebb járványa a *pestis* volt. A tárgyalt kornak majdnem minden évében pusztított, ha-
zánk egyik-másik vidékén, vagy országszerte. Nagyobb járvá-
nyokról tesznek tanúságot az: 1600,³ 1602,⁴ 1603,⁵ 1606.⁶

¹ Purjesz. I. 3

² Purjesz. I. 5.

³ *Sepsi Laczkó Máté*: Krónikája. (E. T. A. III. 38.)

⁴ *Thurzó* lev. II. 43, 57, 69, 71, 74.

⁵ «Az Istennek rettenetes ostora az döghalál köztünk vagyon.»
Dr. Komáromy András: Báthory István országbíró végrendelete (Sz. 1890. 140.) 1603-ban hal meg pestisben Brassóban Mikó Ferencz édesanyja. *Hidvégi Mikó* 163. Segesvárott 2000 odavaló ember és 700 odagyült koldus pusztult el ez esztendőben pestisben. Járványos betegségek. 26. és *Marosvásárhelyi Nagy László*: Krónikája (E. T. A. I. 86.)

⁶ C. S. M. I. 216. és *Thurzó* lev. II. 154.

1620.,¹ 1621.,² 1622.,³ 1624.,⁴ 1625.,⁵ 1626.,⁶ 1627.,⁷ 1630.,⁸ 1631.,⁹ 1633.,¹⁰ 1637.,¹¹ 1644.,¹² 1645.,¹³ 1646.,¹⁴ 1647.¹⁵ év feljegyzései, de teljes szünet talán egy esztendőben sem volt.

Kerülők a
fertőzött
vidéket.

Társadalmunk korán felismerte a betegségnek fertőző voltát és mindenképen igyekezik menekülni előle. Kemény János, tanuló korában a gyulafehérvári pestis miatt egykor «circiter fertály esztendeig vaccált.»¹⁶ Szombathelyi György nem meri fiát Bécsbe küldeni az iskolába, mert azt hallotta, hogy ott a «pestis grassál».¹⁷ Liszti István fiát 1622-ben «a pataki oskolából», szintén «az dögletes aérnek mivoltáért» veszi ki.¹⁸ Ugyan- ebben az esztendőben írja dr. Ceyl, I. Rákóczy Györgynek

¹ Szily Kálmán: Farkas Pál és Farkas Ádám feljegyzései (T. T. 1884 87.) és Járványos betegségek 28.

² Debrecenben 2000-en hálnak el ez esztendőben. Járványos betegségek. 28., de Veszprém és Pápa körül is erősen pusztít. Sz. 1875. 386.

³ «Éhség és döghalál halhatatlan szörnyű vala, aminemű ennek előtte talán soha Magyarországon nem volt». Pethő. 201. Segesvári Bálint Krónikája. (E. T. A. IV. 191). K. O. IV. 190. és 191.

⁴ Járványos betegségek. 28.

⁵ U. o. és C. S. M. I- 220.

⁶ U. o. 231. és Járványos betegségek. 28.

⁷ 1627-ben a hadseregben pusztít a pestis, úgy, hogy a weimari herceg is abban hal meg, Magyarország területén. Kemény: Önéletleírás. 110.

⁸ C. S. M. I. 232, 233, 234, 236.

⁹ O. I. conc. exp. 1631. Nr. 348 és 350.

¹⁰ C. S. M. I. 243. Járványos betegségek. 29. E. T. A. I. 146. Wesselényi A. 114. Pethő. 6.

¹¹ E. O. E. IX. 592.

¹² Az 1643. évi «döghalál úgy pusztított Győr vármegyében, hogy sok falunak fele népénél több meghalt». Ráth Károly: Gr. Eszterházy Miklós nádor levelei (M. T. T. VIII. 199.) Pethő: 10. Járványos betegségek. 29. C. S. M. I. 245.

¹³ Csak Újbányán, júniustól szeptemberig 1200 előkelő polgár halt meg. Ujb. városi lt. Curiale prot. 1645. év. 236. és Kálnoki István: Naplója. (E. T. A. IV. 151.)

¹⁴ Dr. Lukinich Imre: Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. (T. T. 1907. 255.)

¹⁵ Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György nejének Lorántffy Zsuzsannának levelezése. (Papp. Tört. L. 1876. 663.)

¹⁶ Kemény: Önéletleírás. 44.

¹⁷ Nemz. Muz. Tanyag. lt. 1616. okt. 30.

¹⁸ Szilágyi Sándor: Levelek és államokmányok (1551—1623.) a vörösvári levéltárból. (M. T. T. XIX. 57.)

(a későbbi fejedelemnek) orvosa, Ecsed várából: «Hallom, az pestis megint regnál Patakon, annakokáért, mostan nagyságod távúl legyen onnan, odább menjen, az hová hívesebb vagy, fűképen míg az kanikulában tart.»¹ Thurzó György, a táborban kiűtött pestist a beteg marha élvezésének tulajdonítja,² s nem akar Ujvárra menni, mert ott erősen pusztít a járvány.³ Még azt is számon tartja, hogy hányan halnak meg egy napon, nov. 25-én nyolcan, nov. 26-án öten s azért: «szükséges, hogy az követek őrizkedjenek, hogy valahogy az pestist fel ne vigyék.»⁴ Hasonlóképpen figyelemmel kíséri I. Rákóczy György a járvány terjedését és azt ajánlja feleségének, hogy Ónod felé utazzék, mert «ott már három napban sincs egy halott is».⁵ Forgách Mária is elkerülte azt a vidéket, hol az emberek pestisben haltak.⁶ Révay Ferencnek pedig így ír: «Kegyelmed Erzsébet-asszonynak megmondja én szómmal, hogy én hozzáam ne jöjjön, mivel, hogy az leány pestisben meghalt».⁷ Özv. Csáky Istvánné, Wesselényi Anna is dicséri fiát Lászlót, hogy Bécsbe költözött feleségével, mert annak az ottvaló tartózkodás sokkal jobb «a doktorok kedvéért is s hogy mert az pestis miatt is otthon való lakás nem lehet».⁸ Eszterházy Miklós még a körülfekvő falvakat is őrizteti, nehogy oda beteg ember bejusson.⁹

Semptei várában pedig elrendeli, hogy «mivel a fenyőág füsti egészséges, minden este s reggel és ha szükség kívánná, ebédkor is olyan fenyőágot égettesen várnagy uram a kapu előtt».¹⁰ Thurzó György attól fél, hogy a koldusok hurcolják

Füstöléssel
fertőtleníté-
nek.

¹ Szilágyi Sándor: Levelek és államokmányok (1551—1643.) a vörösvári levéltárból. (M. T. T. XIX. 54.) Már észreveszik, hogy a meleg kedvez a járvány terjedésének.

² Thurzó lev. II. 57.

³ u. o. 43.

⁴ u. o. 43. és 150.

⁵ A két Rákóczy. 293.

⁶ M. H. L. 136. Maguk a törökök mondták meg neki, hogy merre halnak pestisben, nehogy arra menjen.

⁷ M. H. L. 119.

⁸ Szilágyi Sándor: Adatok I. Rákóczy György kora történetéhez. (T. T. 1885. 66.)

⁹ Dr. Merényi Lajos: Eszterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához. (T. T. 1900. 270.)

¹⁰ Dr. Merényi Lajos: Eszterházy Miklós várnagyának instrucciója. (T. T. 1903. 290.)

szét a bajt, ezért ekkép intézkedik: «A koldusok felől azt gondolánk, hogy jó volna cselekedni, hogy egyike közülök menne be az ispitálban és mind éjjel, nappal erősen füstölne fenyőmaggal, azután az többi is mennének be, de se szentegyház elejében, se az városban ne járjanak, hanem az várbul adjanak, az mint ez ideig adtanak éleést szegényeknek. Az városban meg kell tiltani, hogy senki házokhoz ne fogadja őket».¹

Az uralkodók
intézkedései a
járvány meg-
gátolására.

Nem kerülte el a borzasztó csapás az uralkodók figyelmét sem, már az előző században intézkednek a Habsburg-házból származó fejedelmek Ausztriában a terjedés meggátolásának érdekében.² Korunkban megismétli II. Ferdinánd elődei utasításait különböző tartományaira nézve, melyek azonban hazánk nyugati részén is minden valószínűség szerint érvényben voltak.

1625-ben a járvány miatt maga II. Ferdinánd is Bécsből Bécsújhelybe utazik.³ 1630-ban pedig «Ordines pestis et infectionis», című rendeletét adja ki, melyben mindenek előtt megtérésre és erkölcsös életre inti népét, különösen az előljárókat és családtyákat, nehogy bűneikért sujtsa Isten őket a döghalállal.⁴ Ezért megtiltja a pálinka eladását,⁵ megszabja, hogy a korcsmák csak reggel 9 órától tarthatók nyitva, nyáron este kilencig, télen nyolcig.⁶ Súlyos büntetés terhe alatt 14 napos vesztegzárt rendel el a fertőzött helyekről érkezők számára.⁷ E rendelkezések azonban, mint említettük, inkább csak Ausztriát kötelezték. Azonban közvetlenül hazánkat illető intézkedéseket is találunk II. Ferdinánd és utódja korából a pestisre vonatkozólag.

1631-ben II. Ferdinánd a Pozsonyba összehívott, octavalis törvényszéket a pestis miatt elhalasztja,⁸ amiről Pázmányt is értesíti.⁹ III. Ferdinánd 1644-ben ugyanez okból egy értekezletet Nagyszombatból Nyitrába helyezi át.¹⁰ Nemsokára a sóproni járvány is tudomására jut az uralkodónak és ekkor büntetés

¹ *Thurzó* lev. II. 1.

² C. S. M. I. 232 és 233.

³ C. S. M. I. 220.

⁴ U. o. 233.

⁵ U. o. 234.

⁶ U. o. 233.

⁷ U. o. 234.

⁸ O. L. conc. exp. 1631. okt. 18. nr. 348. és az I-ső számú függelék.

⁹ U. o. 1631. okt. 19. nr. 350. és a II-ik számú függelék.

¹⁰ U. o. 1644. szept. 17. nr. 249, 250, 253 és a III-ik számú függelék.

terhe alatt tiltja meg az ausztriai határ átlépését a járvány tartama alatt.¹

Természetes, hogy így az e korban megjelent orvosi munkák legnagyobb része is hangsúlyozza a betegség fertőző tulajdonságát. Weber János kassai gyógyszerész: «Amuletum, azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról» című művében ekkép nyilatkozik: «Az fürdő nem tiltatik ugyan teljességgel, csak hogy módjával éljenek vele, főképen akik hozzászoktak, hanem csak azért tiltatik a közönséges (közös) fürdő, hogy ne talán az emberek egybegyűlvén *együk a másiktól inficiáltassék* és így inkább nevekedjék az dögleteness».²

Helyes néztek a pestis fertőző voltáról.

Szinte megfoghatatlan, hogy ilyen körülmények között még külföldön végzett orvosaink között is akadnak olyanok, kik azon vitatkoznak, hogy vajjon a vallás megengedi-e az epidemia ellen való védekezést, vagy nem? Pedig Laskai János egész könyvet ír «Cito, Longe, Tarde» címmel, mely «egy kettős értelmű kérdésnek megvilágítása: «ha a pestis előtt vétek nélkül elmehetünk-e vagy nem?»³ Sajnos e könyvnek csupán címe maradt reánk, a könyv maga elveszett, vagy lappang. Ellenben reánk maradt egész terjedelmében Czanaki Máté-nak⁴ «Az döghalálról való rövid elmélkedés»-e, melyet Lorántffy Zsuzsannának ajánl, először: hogy megmutassa iránta érzett háláját; másodsor: hogy bebizonyítsa, miszerint ő nem fél a pestistől. Habár ez alól a vád alól már akkor tisztázta magát, mikor Kassainét és a «schola-beli» diákokat gyógyította, nehányat sikeresen is.⁵ Művében két fejezetet szentel annak bebizonyítására, hogy a pestis nem ragadós, azért nem kell tőle félni, előle menekülni pedig bűn.⁶ Hogy a pestis «el nem ragad»,

Czanaki elavult és téves nézetei.

¹ O. I. conc. exp. 1644. szept. 28. nr. 271. és a IV-ik számú függelék.

² Schwarz Ignác: A fürdők története Magyarországon. (Sz. 1891. 296.)

³ R. M. K. I. 298.

⁴ Czanaki (Csanaki, vagy Tsanaki) Máté a sárospataki iskola tanára volt, előkelő családból származott, járt Heidelbergben, Brémában, Franekerben, Leydenben, Genuában, Bâselben. Bod. 315. Fekete 194. és Suc. Med. I. 194.

⁵ Czanaki VIII.

⁶ 1634-ben jelent meg a munka Kolozsvárott, 12 fejezetre oszlik, melyeknek címei a következők:

I. Előljáró beszéd, melyben oka adatik miért távoztanak el az régi bölcséktől.

II. Micsoda az pestis? és miért mondatik közönséges ostornak.

azt szerinte a következőkből látjuk: mert akkor a környezet kapná meg legelőbb és ez nem igazolható; valamint akkor jobban pusztítaná a gyöngéket, mint az erőseket, de ezt sem tapasztaljuk.¹ Továbbá «nem tudjuk megmutatni, mi módon ragadjon el, sem azt, micsoda által, sem pedig azt, ha belső részére ragad-e először, vagy az külsőre, vagy csak az ruhájára, sem végezetre azt, micsoda tagjára ragad elébb?»² Mondják ugyan azt is, hogy: az pestis után történt ilyen dolog, hogy egynehány esztendővel (utána) nyitották fel az döggel megholt embernek boltját, avagy ládáját, az holott paplanok, párnák, gyolcsok, selyemruhák és egyéb kalmárarúk, vagy könyvek voltak: melyekből az emberekre újabb pestis következett. Erre és ehhez hasonló ellenvetésekre azt felelem, hogy nem csuda, ha olyan dögletes dohosság hirtelen megárt embernek, mindazáltal az nem következik, hogy onnét pestis ragadna az emberekre. Mert 1. úgy minden akkor ott levő emberre el kellene ragadni»; 2. nem biztos, hogy aki beteg lett, pestist kapott.³

Elkülönbítés.

Szigoruan elítéli az erdélyi szászok, angolok és velenceiek védekezését a járvánnyal szemben. «Ez úgy mint nemcsak idegen országokban, hanem itt is az erdélyi szászok között igen közönséges majd (t. i. alig) szenvedhető, hogy az dögös embereket, nemcsak magok házokból, de még városuktól is eltiltják és elrekesztik... Így sokan az gondviseletlenség miatt hálnak meg, hogy nem mint az pestisnek vad és fene kegyetlensége venne rajtok hatalmat.»⁴

«Főképen Angliában ilyen rendtartás vagyon, hogyha valamely háznál valaki meghal döggel, annak ajtaját mindjárt

III. Honnan származik az döghalál és mit használ ezt tudni?

IV. Mennyivel lehet jobban dolgok a megtért hiveknek, az hitetleneknek?

V. Az angyalok lehetnek Istennek eszközi az pestisnek ránk való bocsátásában.

VI. Az csillagok lehetnek-e eszközi Istennek ezekben? (igen.)

VII. Oka lehet-e az földnek bűdös párája az pestisnek? (nem.)

VIII. *Elragad-e az döghalál?* (nem.)

IX. *Több erősséggel állattatik, hogy el nem ragad.*

X. Mi végre bocsáttatik ez ostor az emberre?

XI. Szabad-e a döghalál elől futni? (nem.)

XII. Mint kell az pestist eltávoloztatnunk, vagy meggyőznünk? *Czanaki II.*

¹ *Czanaki.* 76. ² *Czanaki.* 89. és 90. ³ *Czanaki.* 80. és 81. ⁴ U. o. 97.

bezárják és bepecsételik, hogy se az bennlévők közül ne jöhessen senki is ki, se az kívül levők közül be ne mehessen.» És így mindenkitől elhagyatva szükségtől és éhségtől esetleg pestistől elpusztulnak.¹

«Az velencések még tengereket is annyira oltalmazták tőle, hogy . . . minden kikötő partján az Adriaticum tengernek nagy épületeket raktak, melyeket contumaciának hínak. Melyekben az jövevényeknek negyven napig kell idejüket haszontalanul, nagy költséggel tölteniek, mintha az idő alatt megtisztulnának az dögtől.»² De e megállapításokkal nem elégszik meg Czanaki. Igyekszik mindenképen kideríteni a betegség okát. Először is arról panaszkodik, hogy az orvosok huza-vona véleményei és egymásnak ellentmondó iratai miatt, nem tudják, hogy mi az a pestis? A régieket kell tanulmányozni, kik röviden beszélnek, és egy keveset elmélkedni, akkor sok bölcsességre jut az ember³ Sorra veszi most már kora nézeteit a pestis mivoltáról, megcáfolja valamennyit és a végén tényleg «meglepő» eredményre jut.

Vesztegzár.

Különböző fel-
fogások, Cza-
naki nyomán
a betegség mi-
voltáról.

1. Némelyek szerint hideglelés a pestis. Ez nem lehetséges, mert nem mutatkozik minden esetben a hideglelés.⁴

2. Mások azt mondják, hogy nyavalya, betegség, mintha a hideglelés nem az volna.⁵

3. Méregnek nevezik.⁶

4. Megrothadt nedvességnek tartják.⁷

5. «Az égnek megdőglött mivoltának ítélik.»⁸

6. A csillagok különböző elhelyezkedéseinek eredménye.⁹

7. Czanaki szerint: Isten ostora.¹⁰

Be is bizonyítja, hogy igaza van, mert: először: Isten gyakran büntet vele; másodszor: mert egész társadalmat sujt; harmadszor: mindenkit személykülömbőség nélkül érhet; negyedszer: hívőkkel és hitetlenekkel közös.¹¹ Ép azért nem szabad előle menekülni, mert ha Isten akarja úgy is utóléri az embert.¹²

A betegség okai lehetnek: a csillagok, mert igaz ugyan, A pestis okai.
hogy az Úr mondja, hogy nem kell az égi jelektől félni, de

¹ Czanaki. 99.   ² Czanaki. 100.   ³ Czanaki. 1—9.   ⁴ U. o. 9.

⁵ Czanaki. 10.   ⁶ U. o.   ⁷ U. o.   ⁸ U. o. t. i. a romlott levegő.   ⁹ U. o.

¹⁰ U. o.   ¹¹ U. o. 12—14.   ¹² U. o. 110.

a csillag nem égi jel és nem is ő tőle, hanem Istentől kell félni, mert: «astra regunt homines, sed Deus astra regit.»¹

A diagnózis.

A pestis *diagnózisáról* a következőket írja: «Az Galenus nyomdokát követő doktorok közönségesen az pestist is, mint egyéb veszedelmes betegségeket két félének mondják tudniillik gyógyíthatónak és gyógyíthatatlannak.

Jeleit az meggyógyíthatatlannak ezeket számlálják: az gonosz megveszett nedvességnek hányását, avagy kiokadását. Bűdös, fekete, kék avagy zöldecs ganéjnak az betegből való kitakarodását. Továbbá, ha a beteg nehezen veszen lélegzetet. Ha az szűfogság, ájulás, esze nélkül való karatyolás, mély álom háborgatják, hogyha igen megváltozik ábrázata, ha kicsin és erőtlen az pulzusa, ha az külső tagjai hidegek és kékek; ha vagy feketés vagy kék, vagy viola színű leveses fokadékok ütnek ki az betegen, üdő nap előtt és viszont beenyésznek.»²

«Az, kin pedig ezek nincsenek, hanem mind fájdalmak s mind egyéb jelek kisebbek és mértékletesebbek. Az fakadékok többek, nagyobbak és veresek és ha ideje korán az betegnek nagy könnyebbségével ütnek ki az testen, nem is térnek vissza. Ez ilyen pestisben felől jó reménységben szoktak lenni.»³ De ezek a jelek is csalhatnak, mert «felette gyakorta esik, hogy a betegek szófogatatlanok, az mitől eltiltják azt követik; az mit pedig kellene cselekedniök azt elmulatják. Némelyek még betegségeket sem jelentik meg úgy, amint vagy on, vagy szégyenletekben, vagy azért, hogy az orvost megtréfálhassák és gyalázhassák.»⁴

Kezelés.

Most már Galenus tanítványai szerint, úgy tartható távol a pestis, ha az ember elmenekül előle. Czanaki szerint, ha először: penitenciát tart és Istent megengeszteli, másodszor: bizonyos receptek szerint él. Jó «a Matthiolus szerint csinált skorpio olaj, amellyel, ha ki minden nap megkeni tenyerét, vak (behuny) szemét és az szíve iránt a mellét, nem árthat (azt tartják) annak az pestis.»⁵ Hasznos még a következő

¹ Czanaki. 40—41. A csillagok kormányozzák az embereket, de az Isten kormányozza a csillagokat.

² Czanaki. 129.

³ Czanaki. 129. Igen élénk megfigyelésről és helyes szemléletről tanuskodnak az idézettek.

⁴ Czanaki. 130.

⁵ Czanaki. 133.

orvosság is: «Végý három arany nyomonyi szép fejár nád-mézet, két arany nyomonyi fejár gyömbért, egy arany nyomonyi kamforát. Ezeket törd öszve porrá.»¹ Jónak tartja még Czanaki: «az angelicát,² papafüvet,³ sóskafejért (t. i. fehér sóskát) cretai dictamnust,⁴ rúhfüvet, pimpinellat,⁵ ördögharapta füvet; veronicat; ürmöt; csabaíret; fenyőmagdiót; az szarvasnak szarvát és szívbeli csontocskáját; kamfort; smaragdot; hyacintot; arany vizet» stb.⁶ A készítmények közül ajánlja: «az igaz mumiából csinált vizet és flastromot», továbbá «a diachylonnak» nevezett flastromot,⁷ mely «a mirigyét megérleli és meglágyítja», valamint az oppodeldochot,⁸ mely «a megfakasztott kelevént szépen mind megtisztítván begyógyítja.»⁹ «Jó a viperáknak olajok és az kigyóknak hájuk, ha citromlével és terjékkal megegyéltik.»¹⁰

Kívüle még más forrásaink is szólnak a pestis orvosságairól. Egy 1619. körüli dulcamara terjéket ajánl.¹¹

A kéziratban fennmaradt «Testi orvosságok könyve»¹² szerint a következők valók «az döghalál ellen»:

1. «Fekete ökörfarkat, szapora füvet, fejár rutát, fenyőmagot, ezeket mind együtt kell az borban elegyíteni és minden nap igyék benne és nem uralkodik ő rajta az döghalál.»¹³

¹ Czanak. 136.

² Angelica = angyalfű, az ernyős virágzatú növényekhez tartozik. Balogh. 24. ³ Papsajt. ⁴ Körös ezerjő. Balogh. 82.

⁵ Pimpinella saxifraga = tömjénes pimpinella (ernyős) = Csabair. Balogh. 228.

⁶ Czana. 34. ⁷ Ólomtapasz. Balogh. 84.

⁸ Kámforos szappankenőcs. Balogh. 201. ⁹ Czanaki. 135.

¹⁰ U. o. 133. és 134. Helyteleníti azt a felfogást, mintha a «bak búze» megszüntetné a pestist. U. o. 64.

¹¹ Toldy Ferenc. Egy 1619. előtti magyarországi dulcamara. (Új. M. M. 1858. I. 393.)

¹² A testi orvosságok könyvét a Nemzeti Múzeum kézirtatárában őrzik, Cod. Hung. VIII. 500. Nyolcvan lapot, azaz 160 oldalt tartalmaz, csak minden második oldal számozott. A harmadik laptól a 72-ikig ugyanazzal az írással írott és ezzel az írással, de halványabb tintával olvassuk a tartalom alatt e nevet: Samuelis Botz. Valamint ugyanezzel az írással van a 65-ik lapon: «Finis illius libri Dio mihi opem ferente. Finivit Joannes Szentgiorgi». Ez alatt pedig: «Ab alio Authore Tradita», folytatja ugyanaz az írás, a 72-ig lapig. Ettől kezdve már nemcsak orvosi természetű dolgokat tartalmaz, más írással. Végre a 80-ik lapon ezt olvassuk: «Sum possessor huius libri Antonius de...» (Olvashatatlan név.) ¹³ T. o. 21.

2. «Contra pestem: Végy két marok rutát és főzz fenyőmagot és tíz figét, sáfránt és diót, ecetet és ezeket kell egyben törni és éhomra minden nap kell mint egy diónyit benne enni.»¹

3. «De peste: cyprust fél marokkal, keresztes rutát fél marokkal, mentát fél marokkal, fejer ürmöt fél marokkal, földi bodza gyökerét, fekete ökörfarkat ezeket törd össze, ecetet egy pinttel tölts reá. Szüрд meg egy ruha által és egy tikmonyban, ki férne, annyit igyék meg benne és meggyógyúl, probatum.»²

A scordium következőképen használandó pestis ellen: «Először minden nap reggel nagy hálát kell adni, hogy az jó, a gonosz (?) ellen az Jézus Christus által teremtetett, ki által megoltalmazzon az pestistől, akkoron egyél az scordium porából annyit, mint három pénz megnyomja, de éhomra.»³

Egy másik kézirat a «Phlebotomia»⁴ csak egy «kemény» orvosságról szól: «Papafüvet megaszald és törd meg és annyit, mennyit az porban, az mennyit egy pénz megnyomja, az tikmonyban adják estve és reggel meginni éhomra, mikor az pestis rajta vagyon.»⁵

Megelőzésre
irányuló tö-
rekvések.

Dr. Ceyl mint óvószó ajánla: az ecetes eledelet. Figyelmeztet arra, hogy vigyázni kell, hogy az étel «sült és savanyú legyen.» «Jobb dieta» pedig «ez mostani időre nézve egymásután nem lehet, mint ez: *gyümölcstől igen kell magát oltalmazni* és minthogy el akar nagyságod menni», írja I. Rákóczy Györgynek «ha valami dögös helyen menne egy kicsiny spongyiát vagy ruhát mártsanak ecetbe és azt szagolja; ha száját, orrát, orcáját megkenik is vele gyengén igen jó leszén.»⁶ «Nem semmi orvosságnak» tartja az aqua theriaca-

¹ T. o. 43.

² T. o. 52.

³ U. o. 6.

⁴ Phlebotomia, tk. φλεβοτομία = érvágás. Dr. Fejérpataky szíves megállapítása szerint, szintén e század első feléből való a munka. Úgy gondolom, hogy míg a Testi orvosságok könyvét laikus írhatta, addig ez orvostól származik, mert hosszan foglalkozik az érvágással a «flastromok» és «írek» készítési módjával, amire laikusnak nem volt nagy szüksége. Művét két részre osztja. Első részben 1-től 30-ik lapig: az érvágással, mérgekkel, lázzal; flastromok és hasonló készítményekkel foglalkozik. A második részben 30-tól 74-ik lapig a különböző betegségek gyógyításával. Nemz. Múz. Cod. Hung. IV. 279.

⁵ Phil. 35.

⁶ Szilágyi Sándor. Levelek és államokmányok (1552—1623) a vörösvári állami levéltárból. (M. T. T. XIX. 54.)

list.¹ Majd így folytatja: «Tudom vagyon terjékje nagyságtoknak, mellyel én így szoktam élni mostan, hogy valamely este, az mikor ürességem vagyon, egy hétben egyszer, mikor le akarok fekünni, egy babnyit, nagyobbbat is megeszem, azután jól betakartatom magamat s elalszom. Igen-igen megizzadok utána, melyet Isten után én igen szeretek. Az fiaimat naponként Rotulis Laetificantis Haleni² tartom... Ha valamikor Samuka vagy Gyurgyócska itt kinn járna és megveríteznek, az verítéket meleg ruhával letöröljék és menten tiszta inget adjanak reája.»³ Még a levél külső részén azt is megjegyzi: «Ha narancsot vagy száraz limoniát találhatna nagyságot olasz módon a sültre facsarni vagy együtt vele enni, igen jó volna.»⁴

Elmélet a köz-
nép felfogásá-
ról.

A felhozott adatok igazolják, hogy a tudományban a derengő világosság, erős küzdelmet folytat a sűrű sötétséggel. Sajnos, hogy csak az egykorú szakmunkákból, előkelőink felfogásaiból és levelezéseiből látjuk a kor eljárásait. A köznép felfogásáról forrásaink majd semmit nem mondanak. Azt vélem, hogy ők is ismerték a baj járványos voltát, ha lehetett, talán menekültek is, de óvintézkedéseket nem tettek; ha alkalmuk volt, bizonyára éltek a szokásos orvosságokkal és babonákkal is.

A mai tudomány szemüvegén át vizsgálva a XVII. század első felének felfogását, természetesen sok naiv sőt, nevetséges vonást találunk benne, mégis, amint éppen a föntebbiekből láttuk, teljesen nem szabad elítélnünk. Első sorban tévedtek a betegség *okának* megállapításában, melyet ma a vesszőalakú ú. n. pestis-bacillusban látnak, viszont az valószínű, hogy *terjedésére* a klíma, évszak és talaj is gyakorolnak befolyást.⁵

Az eljárások
rövid bírálata.

Másodszor tévedtek a pestis *mivoltának* a megállapításában, amelyet ma vérmérgezésnek tartanak, amennyiben bacillusai toxint alkotnak és így a testet megmérgezik.⁶

¹ Aqua theriacalis = terjék víz. Ny. T. Sz. III. 1229.

² Rotula laetificans Haleni = Halenus módszere szerint készült vidámtító cukorka.

³ Szilágyi Sándor: Levelek és államokmányok (1552—1623) a vörösvári levéltárból. (M. T. T. XIX. 55.)

⁴ U. o.

⁵ Eichhorst: Pathologie und Therapie. IV. 513. Az utóbbi felfogás, amint Czanaki felsorolásából láttuk, már a tárgyalt korban is némiképp megnyilvánult.

⁶ Eichhorst: Pathologie und Therapie. IV. 514.

Harmadszor tévedtek az *orvosságok alkalmazásánál*; a szerek egyrészt haszontalanok voltak, másrészt a melléktünetek gyógyítására irányultak. Ma részben sebkezeléssel, részben szerummal kísérik meg a gyógyítást, de lezártak még nem tekintetjük a kérdést.¹

Méltányolnunk kell azonban 1. a megelőzésre irányuló törekvéseket. 2. Külföldön a vesztgáz meghonosítását. 3. Az elkülönítés erős hangsúlyozását. 4. Azt a felfogást, mely már észreveszi, hogy a fertőzés, állatok, ruhanemű és egyéb használati tárgyak útján is könnyen történik.²

Amin pedig Czanaki annyit gondolkozott, hogy az embernek, mely részén történik a fertőzés, ma sincs eldöntve. Sokan valószínűnek tartják, hogy a bőr apró repedésein, sebein keresztül leginkább.³

2. A hideglelés.

Általános megjegyzések. — Néhány eset felsorolása: 1. Rákóczy Sámuel. — 2. Kemény János. — 3. Eszterházy Miklós nádor. — 4. Rákóczy Zsigmond. — 5. Eszterházy Julianka. — 6. I. Rákóczy György. — Orvosságok. —

Általános megjegyzések.

A hideglelés⁴ a malariának egyik könnyebb fajtája, mely nem igen lép föl járványszerűen; mint ahogy ezt a tárgyalat közben sem látjuk. Napjainkban gyakoribb a harmadnapos hideglelés, a XVII. század első felében inkább a negyednaposat emlegetik. Meg kell azt is említenem, hogy hideglelésnek tartottak gyakran más, lázzal járó bajokat is, amint ez adatainkból kitűnik.

Néhány eset felsorolása:

1. Rákóczy Sámuel.

1621-ből a következő sorokat olvassuk Lorántffy Zsuzsannának I. Rákóczy Györgyhez intézett levelében: «Az gyermek állapota felől kegyelmednek azt írhatom, hogy tegnap 3 óra tájban az gyujtovány hideg kezdte lőlni, de Isten kegyelmességéből csakhamar elállott róla. Az doktor eléggé biztat, hogy addig el sem megyen, míg jó állapotra nem hozza az

¹ *Eichhorst*: Pathologie und Therapie. 517—519.

² Czanaki munkájából negative következik.

³ *Eichhorst*: Pathologie und Therapie. IV. 514. — Hogy a pestist első helyen és ily hosszadalmasan tárgyaltam, annak magyarázata nagy elterjedtségében és így a meglevő adatok aránylag nagy mennyiségében rejlik.

⁴ Febris intermittens, váltóláz. *Balogh*. 101.

gyermeket, igen gelesztásnak mondja lenni és arról is italt csinált s minden nap azt adjuk innia, reá felelt, hogy kiveszi belőle». ¹ Néhány nap mulva ekkép számol be a gyermek állapotáról: «Az kis Sámuelkát is nem arányozhatjuk, ha leli-e a hideg avagy nem, csak azonban vagyon, Ceglédi uram küldött valami kenetet séréről és mindennap azzal kenettetem, egyébképen nem volna semmi nyavalyája, az mint arányozzuk». ² Nemsokára már egészen jól érzi magát a «kis Sámuelka, mert tegnap kellett volna az hidegtelelésnek reájönni, de Istennek neve dicsértessék, nem ismertük semmi nyavalyáját... az gyermeknek sérése vagyon, de azért gyógyíttatom». ³

Kemény Jánosra 1624. «őszén esvén az negyed napi hidegtelelés», noha «mind stugnai, bajnóci fürödőkben, váradiban is» tartózkodott és «próbálta orvosságokkal is, de mind háborgatta nyolc hónapig. Erdélyben media megvágásával hagyá el». ⁴

2. Kemény János.

1626-ban Eszterházy Miklóst «sok nyugtalanság, busulás és fáradtság után, valami gyermeki nyavalya úgymint harmadnapi hideg kezdte borzogatni». ⁵

3. Eszterházy Miklós nádor.

1628-ban «Rákóczy Zsigóra esmég reá jött az *negyed napi* hideg, ... szinte oly időkor, mint kedden volt rajta, kit kegyelmed írjon meg kézmárki doktor uramnak igen sietséggel»; utasítja I. Rákóczy György, Hrabéczy Dánielt, «azt is megírja kegyelmed, hogy addig kocsit lovat ő kegyelméért nem küldök, míg nem ír küldjek-e nem-e ő kegyelmének». ⁶

4. Rákóczy Zsigmond.

Eszterházy Julianka lázát is a nádor «tertiana» ⁷ előjelének vélte és «arra nézve doktorért is küldött, ha valamint eleit vehetné». ⁸

5. Eszterházy Julianka.

Nagyon jellemző a kor viszonyaira, hogy 1648. szept. 7-én I. Rákóczy György fejedelem, (utolsó fennmaradt levelében, tehát) kevéssel halála előtt írja, hogy hidegtelelése van, de azért már másnap útnak indul. ⁹

6. I. Rákóczy György.

Mikor Thurzó Anicskónak negyednapos hidegtelelése van, Thurzó Mária megírja a gyermek anyjának, hogy ő milyen

Orvosságok.

¹ M. H. I. 223.

² U. o.

³ *Szilágyi Sándor*: Magyar nők levelezése a XVII-ik századból. (Papp. Tört. L. 1875. 946.)

⁴ *Kemény*: Önéletleírás. 62.

⁵ *Dr. Merényi* i. m. (T. T. 1900. 33.)

⁶ T. T. 1895. 321.

⁷ Harmadnapos hideg. *Balogh*. 292.

⁸ T. T. 1907. 310.

⁹ A két Rákóczy. 399.

gyógyszert használt ellene: «az minemő halat szoktak más halban találni, azt az halat megaszaltam és az porát adtam meginnia».¹ «Az hévségben pedig... az menyhalnak az csontját megtöröm s porát adom meginniok».² Majd így fejezi be Listius Annához (Thurzó Szaniszlóné) írt levelét: «Kegyelled édes szerelmes asszonyom nekem gonosz néven ne vegye, hogy én kegyelmednek orvosságok felől írok, holott jól tudom, hogy jobban érti nálamnál, de az kegyelmedhez való szeretet viszen reá, hogy kegyelmednek megírjam az Úr Isten minemő orvosságokkal gyógyította meg az én gyermekeimet».³ Egyéb recepteket is találunk. Ilyenek a következők:

1. «Hideglelésről: Az embernek az agya koponyáját törd meg, add meginnia jó borban, egy kalánkából.»⁴

2. «Centaureát⁵ hideglelésről kenyérhéj alatt főzd meg borban, igya meg, használ. p.»⁶

3. «Ásd az nap után járó fűnek gyökerét, egy bögrében tegyed, tölts bort reá, főzd meg erősen, igya melegen, mind megtűrheti, elhagyja az hideg.»⁷

4. «Az farkas almának vegyed vizét, adják meginnia, mikor az rájut, használ.»⁸

5. «Hűségűl való, kin nagy hűség vagyon: egy füvet disznógyükernek hínak, annak vizét kell venni, mint egy rózsának és tartsad üvegben mind esztendeje által, mikoron történik embernek nagy hűség, szomszúságtól valami... ez vizét adjanak kalánnal meginnia háromszor, négyszer is egy nap, de egy kalánnal vagy kettővel, többet nem köll egy italban adni.»⁹

6. «Kit harmadnapi hideg bánt; főzze meg gyökerét, akár levelét (az utifűnek) és igya, használ.»¹⁰

7. «Kit negyednapi hideg bánt, főzze meg mézesborban (az utifüvet) és igya, szertelen, igen használ.»¹¹

¹ Dr. Kárfy Ödön: Két régi recipe. (Uránia 1909. 528.)

² U. o.

³ U. o. Igen gyakori ez a távolról való rendelés.

⁴ T. o. 61.

⁵ Centaurea cyanus = buzavirágcsükküllő; centaurium minus = ezerjófű. Balogh. 57.

⁶ T. o. 6. p = probatum.

⁷ T. o. 14.

⁸ Phl. 33.

⁹ Phl. 57.

¹⁰ Dr. Katona Lajos: Régi magyar kuruzslások és varázsigék. (Ethn. 1900. 272.)

¹¹ U. o.

8. «Hideglelésről: Deus $\times$ Donat $\times$ Deus Sanat $\times$ S. Joannes $\times$ Benedicat.»¹

Ujabban a chinint alkalmazzák a váltóláz ellen, a szomjúság csillapítására való törekvéseket helyeselhetjük.²

¹ Phl. 34. Isten adja, Isten gyógyítsa, szent János áldja meg. — Ráolvasás.

² *Eichhorst*: Pathologie und Therapie. IV. 566.

II. FEJEZET.

Olyan fertőző betegségek, melyekben a főszerep az emésztő szerveket illeti.

1. A hagymáz (typhus).

Fontosabb megjegyzések. — Kemény János e betegségben. — Haller Gábor e betegségben. — Járvány. — Krízis. — Receptek.

Fontosabb
megjegyzések.

A hagymáz vagy typhus említése nem nagyon gyakran fordul elő forrásainkban. Valószínű, hogy ezt is összetévesztették sok más hasonló tüneteket mutató bajjal. Fertőző voltát ismerhették, mert füstöléssel fertőtlenítenek; járványszerű fellépése adatainkból csak egyszer tűnik ki.

Kemény János
e betegségben.

1637-ben Kemény János betegedett meg «hagymázos nyavalyában, először hideg lelvén, valami halbeli csömörből»,¹ azonban csakhamar felgyógyult.

Haller Gábor
e betegségben.

1644-ben Haller Gábor, Sárospatakon feküdt hagymázban. Fel is jegyzi, hogy június 8-án lett beteg, 17-én jobban lett; 21-én ismét rosszabbul, 29-én felkelt. Még négyszer esett vissza augusztusig a bajba, míg végre orvost hivatott.²

Járvány.

Ugyanebben az esztendőben Rimaszécsen több esetben fordult elő a hagymáz.³

Krízis.

Három évvel később I. Rákóczy György így intézkedik, hogy «az czeibortot» (így) ne hagyják el, mert «ha hagymázban fekszik s meghaladta a 21 napot, mi jó reménységben volnánk hozzá, Isten meggyógyítaná az új keresztény borbélyal».⁴

¹ Kemény: Önéletleírás. 289.

² Haller Gábor: Naplója 1630—44. (E. T. A. I. 93. és 94.)

³ A két Rákóczy. 289.

⁴ U. o. 380.

Receptek :

Receptek.

1. «Hagymáztól való: a sárga gyantát törd meg és egy kis kannából add meginnia borban. Ismég, ha megtöröd, az házat megfüstölöd vele, senkire nem ragad, ki az házba lesz.»¹

2. «Az fokhagymát törd meg, főzd meg ecetben, avval kend az tenyerét és az talpát és az homlokát, ne sokat aludjék(?) utánna, de fel költeni és mihelt ismernéd, hogy rá jó, ismég kend.»²

3. «Ismeg: főzd meg az levesticomot borban és mártsd bele az lepedőt, takard bele az embert.»³

4. A következő hasonló ehhez, csak hogy «kenyérháj alatt», ajánlja a főzést, valamint azt, hogy a felét itassák meg a beteggel, a felét pedig tegyék olajba és azzal kenjék meg minden részét. «Használni fog neki, az betegségének.»⁴

5. «Vedd az kendermagolajt, kend meg az embernek testét vele és nem hatalmazhatik az emberen.»⁵

6. «Hagymáz ellen: majoranna, kétféle madra fű, fodormenta össze kell törni ó hájjal, egy kevés bort hozzá tölteni, jól összefőzni, ennek az zsírjával kell kenni; ismét égett borban levendula virágot, gyöngyvirágot, zsálya virágot, kék viola virágot etc. össze főzni és avval kenni.»⁶

A felsoroltakból leginkább kiemelhetjük: a füstölést és a vizes lepedőbe való burkolást, amit néha még ma is alkalmaznak.

2. A vérhas (dysenteria).

Jellemzése. — Járvány. — Egyes esetek. — Receptek.

A hagymáz pusztításainál sokkal nagyobb arányú volt a vérhasé, mely sokban hasonlít az előbbihez (hasmenés, láz, elgyengülés, eszméletlenség). Különösen a katonák közül szedte áldozatait és tábori járványként lépett fel.

Jellemzése.

1621-ben Bethlen Gábor írja a táborból: «Felette sok beteg vagyon köztünk; Zólyomi, Székely Mózes, Huszár István igen betegek (a) körülöttem valók közül; lehet az magyarok kö-

Járvány.

¹ T. o. 70.² T. o. 70.³ U. o.⁴ Phl. 36.⁵ U. o. 60.⁶ U. o. 60.

zött háromezer beteg, inkább mind vérhasban, de mégis Istennek hálá, nem igen halnak». ¹

Az 1628-ban megjelent pápai kalendarium is vérhast jósol az év tavaszára. ²

Egyes esetek. Takács Gergelyné vérhasból gyógyítottaki Horváth Jánosné. ³ Eszterházy Miklós «palatinus úr ő nagysága» 1645-ben halt meg «dysenteriában, az mikor Dévény alól az ő fölsége armadájából oda (Nagy-Héflányba) érkezett». ⁴ Mikor «Thurzó Gabriskon olyan fajta bajt vettek észre», a nádor «hoppmestere» Keczy Gáspár, ajánlott «egy próbált orvosságot, vérhas ellen», melynek receptjét sietett is Thurzó György feleségével közölni. ⁵

Receptek.

Receptek a következők:

1. «Kit vérhas bánt, avagy valami hasát rágja: törje meg magvát (az utifűnek) és borban igya meg; megengeszteli fájdalmát.» ⁶

2. «Ennek vize hidegítő és szorító állat (substantia), kin vérhas vagyon, igyék ennek vizében, igen hasznos.» ⁷

3. «Vér hasrúl való: végy 3 tikmonyját ⁸ és tedd egy tálba, azután egyiknek az héját töltsd meg háromszor ecettel és három fokhagymával, főzd meg, edd meg éhomra, meggyógyúl.» ⁹

4. «Vérhasrúl bizonyos próbált orvosság: az lósóskának az magvát törd meg, szitáld meg, keverj két tikmonyát, hintsd meg erős képen vele, hogy ugyan meg legyen hintve és azt add meginnia. Rekeszd be egy házban egész nap, estig egy csöppöt ne adj innia, ha az Istenért kér is; bizonyára felelek, hogy eláll, mert próbáltam sokakon, nem árt, ha estvére kicsint adsz innia.» ¹⁰

5. «Vérhasról: az embernek az feje kaponyáját törd meg, szitáld meg, törj ürmöt, székfűvet hozzá, add meginnia meleg borban.» ¹¹

¹ Dr. Gergely Sámuel: Bethlen Gábor levelei feleségéhez, Károlyi Zs.-hoz. (T. T. 1882. 129.)

² Pápai kal. 1628.

³ Rómer Flóris: Adalék a boszorkányperekhez (Gy. T. R. II. 159.) a népnél történt az eset.

⁴ Új M. M. 1859. I. 362.

⁵ Thurzó lev. II. 314.

⁶ Dr. Katona i. m. (Ethn. 1900. 272.)

⁷ U. o.

⁸ Tyúkojást.

⁹ Phil. 32.

¹⁰ U. o. 46.

¹¹ T. o. 43.

6. «Babliszt, gyömbér, bors, méz, ezeket főzd meg, add megenni, éhomra.»¹

7. «Szedjed az cyprust, rutát, tengeriszőlőt, együtt főzd meg fehér borban és igya meg; probatum est.»²

8. Wecker János igen jónak tartja dysenteriában a mandolatejet, ha fahéj, piros rózsaszínű levelet és birsalmát tesznek bele.³

9. Ugyancsak alkalmasnak tartja a vérhasban szenvedő számára: «a beteg embernek való árpakását», melyet tejjel, rózsavízzel és nádmézzel (cukor helyett) készít.⁴

10. «Vörös mogyoróból való tej, kivel az vérhasban élnek: vörös mogyorónak az magvát meleg vízben áztatván meg, mint az mandolatejet, jó szű erősítő, főtt vízzel», kell keverni, vagy «marcapánnak is készíthetni; tíkmonyból, fahéjjal, nádmézzel, szerecsendióval és rózsavízzel téstácskát dagasztván és ostyára rakván.»⁵

11. «A helvétiai módjára oltott tej is hasznos éték az vérhasban, minthogy hűvösít és az belekben fekélyeket is meggyógyítja.»⁶

Amint látható, nem nagyon súlyos és meglehetősen könnyen gyógyítható bajnak tartották.

3. A cholera.

Nem igen ismerik még. — Recept.

E fejezetben kell megemlékezni a *cholera* nevű járványos betegségről is. Tudjuk, hogy a cholera Indiából származott Európába. Első említése Nimesben történik.⁷ Kiadott forrásaimban csak egy helyen találtam említését és nem tudom, ha nem olvasta-e tévesen az illető a «colica» szót «colira»-nak. A hely u. i. a következő: «Eszterházy Ferencnek, Tamás fia született 1570-ik esztendőben 6. máj. Öreg, de nőtlen korában sok betegség, közhány, *Colira* (gyötörte), lábai is contraháltak

Nem igen ismerik még.

¹ T. o. 17.

² U. o. 3.

³ Szakácskönyv. 256.

⁴ U. o. 258.

⁵ U. o. 275.

⁶ U. o. 268.

⁷ Imre József: A choléráról. (Bp. Szemle 1873. 5. szám. 92.)

ván,¹ az kiken sok esztendeig nem is járhatott, holt meg Galántán.»²

Recept.

A Testi orvosságok könyve pedig ezt a receptet közli:

«Contra collera (így) et atrabilis,³ azaz sár: főzd meg az chasiat egy kis fazékban, együtt az borkővel és egyél meg éhomra benne. És megtisztítja az gyomrodat.»⁴

¹ Összehúzó, megrövidít.

² Új M. M. 1859. I. 357.

³ Fekete.

⁴ T. o. 73.

III. FEJEZET.

Kiütéssel járó fertőző betegségek.

1. A kiütéses hagymáz. (*Morbus-Hungaricus*).

Elterjedt tábori járvány. — A morbus-Hungaricusnak korabeli orvosoktól való meghatározása. — A betegség okai. — A morbus Hungaricus leírása. — Gyógyítása. — Gyógyszerek. — Óvakodás.

A pestis mellett leggyakrabban fellépő járvány a kiütéses (foltos, küteges) hagymáz, vagy mint e korban nevezték, a «morbus-Hungaricus»¹ volt. Különösen a táborban pusztított és nem is annyira a magyarokat, mint az itt időző idegen katonákat támadta meg, kik nem szoktak hozzá Magyarországnak gyakran szélsőséges klímájához² és az itt dívó életmódhoz,³ ami hajlandóbbá tette őket e baj iránt, mint az itt élőket.

A XVII. században a morbus-Hungaricust illetőleg nagyon eltérők az írók véleményei. *Spillenberger Sámuel* 1595-ben: «febris putrida, maligna, petechiis per cutem efflorescens»⁴-nek mondja.

Elterjedt tábori járvány.
A morbus Hungaricusnak korabeli orvosi meghatározásai.

Pollio Lukács 1599-ben így definiálja: «Böses, giftiges, pestilentzisch, immerwehrend Feber, welches von faulen, bösen, entzündten Feuchtikeiten, so von ungesunden und unordentlichem Brauche böser Speyse und Tranck, und mancherley Verenderung der Lufft wird gesamlet, im Leibe entstehet».⁵

¹ E bajt illetőleg semmi személyes kutatást nem végeztem, minthogy dr. Győry Tibor alapos munkájában teljesen kimerítette az erre vonatkozó irodalmat, onnan közlöm a XVII. század első felére vonatkozó részeket.

² Morb. Hung. 24.

³ U. o. 23.

⁴ Morb. Hung. 38. gonosz hagymáz, a hőrön keletkező kiütésekkel. Febris putrida = hagymáz. *Balogh*. 244.

⁵ Morb. Hung. 39. Gonosz, mérges, pestises állandó láz, amely: rothadt, káros, gyullasztó nedvességből, valamint romlott ételeknek és italoknak egészségtelen és rendetlen élvezése és a levegő különböző változásai miatt gyűlik fel; keletkezik a testben.

Ruland Márton szerint (1600): «A morbus-Hungaricus egy kifürkészhetetlen betegség, mely minden nap más és más mezben tárul szemünk elé, mely ahol fellép, ott megszállja az összes házakat, nem kimél sem felnőttet, sem gyermeket, de legtöbbször rövid idő alatt meg is öli őket s melynek esélyei annyira előreláthatatlanok, hogy a betegség vége előtt az orvos semmit sem jósolhat róla. Egy morbus epidemius, malignus, pestilens, cacaoethicus,¹ mely kiütéseket (maculas, lenticulas) hoz létre a testen és nehéz hallást okoz, ami e betegséget az összes többi lázas bajoktól elválasztja».²

Oberndorffer János szerint (1606.): «Azonos az olaszok: febris leuticularisával» s tulajdonképpen: «Febris maligna cum maculis rubeis».³

Sennert Dániel szerint (1572–1637.) «Febris maligna et quidem non raro petechialis».⁴

Roth Lajos szerint (1626.): «Állhatatlan és bizonytalan természetű baj... fertőzés által jön létre, ezért a rosszindulatú lázak közé tartozik... Mindig a szívet támadja meg s többnyire már elsődlegesen. Egyenes okozója egy igen hatékony contagium».⁵

A betegség
okai.

A betegség *okáról* is majdnem mindegyik szerző beszél.

Coberus Tóbiás,⁶ legkiválóbb egykorú kútfőnk, főoknak a hajlandóságot tartja,⁷ (a dispositio.). Hajlandóvá teszi az embereket, különösen az idegeneket:

1. A magyarországi levegő, mely a táborban nappal fojtó és füstös, éjjel ködös és éles volt.⁸

2. A rendetlen életmód, (minden egészségi szempont mellőzésével élvezték az ételeket és italokat).⁹

¹ Gonosz természetű, rossz indulatú, járványos betegség.

² Morb. Hung. 51.

³ U. o. 57. Gonosz természetű láz, vörös kiütésekkel.

⁴ Gonosz természetű láz nem ritkán kiütésekkel. Morb. Hung. 59.

⁵ U. o. 64.

⁶ «Coberus Tóbiás görilitzi (Felső-Lusatia) születésű orvos, ki a török elleni háborúban Veszprém és Pápa körül, továbbá 1598-ban Buda ostrománál a magyarok oldalán vett részt.» 1599-ig maradt tábori orvos, majd Sopron város főorvosa lett és itt élt haláláig 1625. Kitűnő megfigyelő és leíró. Morb. Hung. 43.

⁷ U. o. 44.

⁸ U. o. 45.

⁹ U. o. 47.

3. A lelki szenvedések, melyek megtörték a test ellenálló képességét.¹

4. A csipő rovarok, melyek oly nagy számban voltak, hogy alig védekezhettek előlük²

5. Az idegen táborban, olykor a magyaroknál is uralkodó erkölcstelenség.³

Ruland a levegőt említi a baj oka képen, melyet «bűzös párák, a háborúban elesettek, temetetlen vagy elégetetlen hullái, a mocsarak és barlangok kigőzölgései, a partokra kivetett halak rothadásai, az esőzések és a déli szelek rontanak meg.»⁴

Általában megegyeznek a XVII. század első felének írói abban, hogy 1. a levegő, 2. az étkezés és ivás, 3. az alvás és virrasztás, 4. a mozgás és nyugalom, 5. a kiválasztás, 6. a lelki-állapotok rendetlen vagy helytelen mivolta, azaz a «sex res non naturales», okai a betegségnek.⁵

A betegségnek kiváló leírását adja Ruland. «Főtünet a lázas forróság, mely elannyira fokozódik, hogy végül a tapintó kéz sem állja... Majd gyötrő szomj, az összes nedveket beszárító hőség, fejfájás, álmatlanság, vagy a legmélyebb álom, a nyelv szárazsága és sötét színe, ájulások, vagy eszméletlenség, az erők összeesése, reszketés, hasmenés vagy székrekedés, bélcsikarás és fájdalom» állnak be.⁶ «A betegek gyakran delírálnak, kiabálnak s még takarójukat sem tűrik magukon... A fülben hangcsalódások lépnek fel, a hallás nehezbül, sőt süketség áll be... Görcsök, fogcsikorgatás és reszketés, sokaknál a félelemérzet a láz növekvésének jelei... A betegeket a legnagyobb fokú ételundor lepi meg. Sem buzdításra, sem kérésre nem hajlanak s ha mégis esznek, kihányják az ételt; de gyakran csak az étel emlegetése is leküzdhetetlen undorral tölti el őket. Ennek oka az egész gyomrot ellepő és rothadásba átmenő nedvek feltorlódása, mely gyomorfájdalmakat is hoz létre főleg a gyomor bejárata körül. A kiütések — mint azt a legtöbb orvos elismeri — a betegség kórjelző tünete; formájukra nézve vagy a lencséhez vagy a bolhacsípéshez hasonlóak s többnyire kezdetben, de néha később törnek elő. Róluk a betegség feb-

A morbus
Hungaricus
leírása.

¹ Morb. Hung. 49.

² U. o.

³ U. o.

⁴ Morb Hung. 51.

⁵ U. o. 44.

⁶ U. o. 52.

ris leuticularisnak is neveztetik. Legtöbb szokott a háton föllépni». ¹

Roth Lajos hasonlóképen írja le a tüneteket: Az erők hirtelen csökkennek, bágyadtság, étvágytalanság, égés a cardia² tájékán, fejfájás, félelem és nyugtalanságérzet áll be. Az emlékező és gondolkozási képesség meggyengül. «Hasgörcsök, hasmenés, süketség és fülcsengés, kiütés fellépése a testen, férgek előtörése» is jellemző. «Az ütérlokés szapora, kicsi, elnyomható lesz», néha kihagyó. A láz mind hevesebbé válik. ³

Gyógyítása. A gyógyításnak Ruland 4 célját állítja fel: «1. a kóros anyag kiküszöbölése; 2. a láz csillapítása; 3. a szív mint az élet forrása, erejének biztosítása; 4. a tünetek leküzdése.» Mindezekre nézve 3 módja nyílik a gyógyításnak: a sebészi, a gyógyszeres és az életrendi. ⁴

Oberndorffer János érvágást ajánl, Ruland csak az erős egyéneknek. ⁵ Szerinte: hajtószerek, izzasztás, esetleg köpölyözés és hánytató alkalmazandó. ⁶

«Sennert már distinguál a gyógyító eljárások alkalmazásánál az aetiologikus okok közt, ha a baj étrendi hibából ered, hashajtást; ha átragadás okozta, izzasztókat rendel; hánytatót az esetben, ha nagy a gyomorfájás. Nehogy az egész vérmenyiség inficiáltassék, a vena médián vagy basilicán⁷ érvágást is kell végezni, gyengéknél köpölyözés alkalmazandó.» ⁸

Gyógyszerek. A gyógyszereket illetőleg Ruland ajánlja hashajtóképen: «a syrupus de cichor-t; a rheubarbara diacatholica-t; a diaprunum solutum-ot; az agaricus oximel helleboratum-ot; a senna laxativa-t; cassiat etc». ⁹

«Mindez orvosságokat mai nap is használják hasonló cé-

¹ Morb. Hung. 52—53. Győrynél az egész leírás bővebben van meg. (Én némileg rövidítettem).

² Gyomorgödör. ³ Morb. Hung. 65. ⁴ Morb. Hung. 167.

⁵ U. o. 169. ⁶ U. o. 170.

⁷ Vena mediana = közép viszér; vena basilica = király viszér. Balogh. 309.

⁸ Morb. Hung. 171.

⁹ Morb. Hung. 178. Az itt felsorolt latin orvosságnevek legnagyobb részére jó magyar elnevezés mai napig sincs, azért nem fordítottam le.

lokra, akkor is általánosan el voltak terjedve. Óva intenek a szerzők az erőszakos szerektől, mint pl. a colocynthistól.»¹

Ellenben teljesen haszontalan volt Spindler Pál pozsonyi orvostól feltatált: «pulvis Pannonicus ruber», melynek «összetételét ismerve (drága kövek keveréke volt), azt kell mondanunk, hogy elismert jó hatását annak kell tulajdonítanunk, hogy a gondos diaetetikussal eljárás semmiben sem zavarta, sőt, ha győzte megfizetni az árát a szegény halandó, még talán bizonyos euphoriát is támaszthatott benne».²

Ki kell emelnünk azt a mozzanatot, hogy e járvány megelőzésére irányuló törekvés is már erősen szerepel a tárgyalatban. Az elv itt is az, hogy az «Istenbe vetett bizalom minden egyéb rendszabálynál többet ér.»³ A többi eljárás is hasonló a pestisnél tárgyaltakhoz. Nevezetes az is, hogy a betegségből lábadozókat már Coberus légváltásra küldi.⁴

Óvakodás.

2. A himlő.

Pusztításai. — Óvakodás, elkülönítés. — Fertőtlenítés. — Receptek. — Összefoglalás.

Mint általában mindama betegségeknek fertőző voltát, melyek járványszerűen szoktak fellépni, már ismerték e korban, úgy a himlőét is.

Pusztításai.

Pusztításai nem voltak oly nagy mérvűek, mint a pestisé, vérhasé vagy kiütéses hagymázé, mégis több feljegyzés tanuskodik, hogy nem kímélte meg a himlő sem hazánkat.⁵ A következő években említik, de inkább csak egyes vidékeken, mint országszerte: 1608-ban,⁶ 1620-ban,⁷ 1625-ben,⁸ 1626-ban,⁹

¹ Morb. Hung. 178.

² Dr. Győry: Momentumok a magyar orvosi rend történetéből. (Sz. 1901. 52.) és Suc. Med. I. 173.

³ Morb. Hung. 158. ⁴ U. o. 45.

⁵ Oroszországban 1605-ben nagy himlőjárvány volt, forrásainkban azonban nyomát sem találjuk. Haeser. III. 420.

⁶ Thurzó lev. II. 217.

⁷ Révay Anna 1620-ban himlőben hal meg; *Ipolyi Arnold*: A Révay-család naplója. (Új. M. M. 1857. I. 446.)

⁸ A *Fejérpataky*-család leveles ládájából. (T. T. 1900. 497.)

⁹ *Kemény*: Önéletleírás és T. T. 1900. 505.

1628-ban,¹ 1629-ben,² 1630-ban,³ 1636-ban,⁴ 1638-ban,⁵ 1639-ben,⁶ 1640-ben,⁷ 1644-ben,⁸ 1645-ben.⁹

Óvakodás, el-
különítés.

Mikor Kismartonban himlőben hálnak, Eszterházy Miklós akkép intézkedik, hogy családja Fraknóba költözzék.¹⁰ Nem akarja azt sem, hogy Széleskútra menjenek, «mert mindenestül is nyolc napja, hogy himlőben ott gyermek holt meg s azelőtt is több holt.» Hanem még körülbelül nyolc napig várakozzanak és ha addig nem fordul elő új eset, akkor odaköltözhetnek.¹¹

Thurzó Ilona is meghagyja Fejérpataky Györgynek, a létavai vár porkolábjának, hogyha Thurzó Erzsicskén a himlő jeleit venné észre, különítse el többi testvérétől.¹² Ugyanerre kéri őt a gyermek nagynyja, Czobor Erzsébet is.¹³ Véleményük helyes volt, a kis leány tényleg himlőbe esett. Nem vált be ennyire Nyáry Krisztina diagnózisa, ki kis gyermekén szintén himlőt állapított meg; mert a «gyermeken való hévség nem himlő, hanem catarnus», volt a doktor véleménye szerint, pedig Eszterházy nádor¹⁴ már répamagot is rendelt ellene, ha tényleg kiütne a betegség.¹⁵

Midőn Czobor Erzsébet 1624-ben elutazik Létava várá-

¹ *Segesvári Bálint*: Krónikája. (1606—54.) (E. T. A. IV. 194.)

² T. T. 1900. 45, 47 és 48.

³ U. o. 49.

⁴ 1636-ban Csáky Lászlóné is himlőben fekszik. *Wesselényi A.* 128.

⁵ Ebben az esztendőben halt meg himlőben: Allia Sámuel. *Haller Gábor*: Naplója 1630—44. (E. T. A. IV. 45.) és Sz. 1888. 247. Továbbá «Eszterházy Dániel fia: Ádámkó, Prukban, az hol iskolában volt szegény német szóért.» Új. M. M. 1859. II. 361.

⁶ E. T. A. I. 148.

⁷ *Ipolyi i. m.* (Új M. M. 1857. I. 448.)

⁸ A két Rákóczy. 135.

⁹ *Szilágyi Sándor*: Magyar nők levelei a XVII. században. (Papp. Tört. L. 1875. 946.)

¹⁰ *Dr. Merényi i. m.* (T. T. 1900. 270.)

¹¹ *Dr. Merényi i. m.* (T. T. 1900. 49.) Igen józan felfogás.

¹² A környéken u. i. járvány volt. T. T. 1900. 505.

¹³ U. o. 497. Czobor Erzsébet levele 1625. január elejéről; Thurzó Ilonáé pedig 1626. január elejéről kelt, de miután a körülmények a betegségre nézve teljesen megegyezők, úgy gondolom, hogy Czobor Erzsébet tévedésből írt 1625-öt 1626 helyett, hiszen még csak az év eleje volt.

¹⁴ Nyáry Krisztina, második férje.

¹⁵ *Dr. Merényi i. m.* T. T. 1900. 48.

ból, akkép rendelkezik, hogy: «Semmiféle gyümölcsöt, mogyorót, szilvát» stb. ne engedjenek hozni a várba, «mert csak betegséget szörzőnek vele». Továbbá: «Senkit az az várban idegen embert be ne bocsássanak, mivel, hogy a gyermekek itthon maradnak, hogy afféle idegen helyről jövő dögletesség be ne hozatassék... A várat mindennap háromszor füstöltesék s tisztántartsák porkoláb uraimék»,¹ teszi hozzá. Amint láttuk, két évvel később mégis megkapta egyik unokája a himlőt, mindjárt orvosságot ajánl ellene: «Az gyermeknek első ételben mindenkor az vénasszony szilvát főzzön és azt egyék mind vacsorán, ebéden, hogy az hasa jobban meg ne keményedjék, mert ha megkeményik az hasa, annál nagyobb hűség lesz rajta»,² írja nagy gondosan Fejérpataky Györgyhöz. Máskor meg ezt olvassuk levelében: «A gyermeknek ne adjanak bort innya, hanem lencsevizet égessenek és tegyék abba egy darab édes fát, ennéhány szem répaszemet, tegyék bele és azt igyék. *Semminemű borsos és sós itelt ne adjanak enni, széltül is őrizték* az gyermeket». ³ Úgy látszik, hogy általában jónak tartották a lencse vizet és répamagot a himlő ellen, mert a következő receptek is említik.

Fertőtelenítés.

Receptek.

1. «Himlő ellen való orvosság avagy mikor nagy hőség gyermekén vagyon: végy lencsét és az köziben répa magot, fűzd meg együtt és abban az vízben adj annak az gyermeknek innya, mikor szommúhozik (így) és terjékben is egy fél babszem nyomonyít, az megmondott vízben adj annak gyermeknek és az gyermeket *melegben tartsák* mindenkor.»⁴

2. «Himlő, ha az embernek szemében volna és ne árthasson az szemnek: az acélt tejben kell beoltani, de az acél tüzes legyen és az tejet osztán rózsa vízben egybeegyelíteni, az betegnek az szemében kell bocságnatni avagy ruhácskát belémártani azzal köll szemét gyöngén tapogatni.»⁵

3. «Himlő embernek vagy gyermeknek torkában volna: az pomagranát megmetszeni és az magvát kiszedvén annak az levét ki kell facsarni és az sóskavízzel egyben egyelíteni az kalánban azt kell innya betegnek adni.»⁶

A himlőnek részletes leírását nem találtam a korabeli ma- Összefoglalás.

¹ T. T. 1900. 494.² T. T. 1900. 498.³ U. o. 497.⁴ Phl. 65. tk. hashajtó.⁵ Phl. 65.⁶ Phl. 65.

gyarországi könyvekben, azért csak a fõnt idézett említésekre hivatkozhatom. Nem tartották nagyon veszedelmesnek, az orvosságok ismét a melléktünetek megszüntetésére irányulnak. Feltûnõ a betegnek a hidegtõl való oltalmazása és a könnyû ételek ajánlása.

3. A pokolvar. (*Anthrax*.)

Receptek.

A pokolvarról csak a reánk maradt receptekbõl tudjuk, hogy ismerték, mert egy adatunk sem mutat tényleges esetet. Receptjei a következõk:

- Receptek. 1. «Keress borsot, legyet, pokot és fokhagymát ezeket törd össze kösd reá és megõli.»¹
2. «Grispan, timsó, galickó, méz, erõs ecet, ezeket kell erõsen megfõzni.»²
3. «Keress egy tikmonyszékit, fõzd meg nagy erõsen, vess bőven sáfránt bele, hányd ruhára és kösd az pattanásra és megõli.»³

4. A fene.

Receptek.

Elõbbivel sok rokonságot mutat a fene, tulajdonképen lép-fene, melynek szintén csak receptjei maradtak reánk.

- Receptek. 1. «Fekete víz, fene ellen: ecet legyen fele és fele bor, galickó, timsó, grispan és gyömbér kell beléje, ezeket úgy kell erõsen forralni és *kétség nélkül*, Isten akaratjából megállítja az fenét.»⁴
2. «Végý választó vizet 5½ lat, eleven kénesõt 3 lat, ezeket összeveds és töltsd üvegben, tartsd békével harmad napig és három éjjel, annak utánna élhetni vele és fõ fene ellen.»⁵
3. «Feketevíz orbáncrúl, *fenérül* és minden egyéb fakedérül: végý egy lat grispan, galickót 2 lat, timsó 10 (?) lat, gummit 1 lat, mercuriumot... ezeket magán-magán törd porrá

¹ T. o. 52.

² U. o. 35.

³ U. o. 51.

⁴ T. o. 41.

⁵ Phl. 30.

és végy egy meszely ecetet, tedd azt szint is egy bögrébe és hadd forrjon jól meg, osztán vedd ki az széntül az megtörött szerszámokat, úgy hányd belé és tölts egy garas ára égett bort köziben, ismég tedd az szénhez, fűzd ujabban jól meg; így ha jól megfő, vedd ki az széntül, hadd hűljön meg, azután végy két tikmony fejét, ösd közibé, habarjad és szép színe lészen, ez az igazán való fekete víz.»¹

5. Az orbánc.

Receptek.

Szintén csak receptjeiből tudjuk, hogy ismerték; amint az előbbi fejezetben közölt recept mutatja, erősen hasonlónak tartották a fenéhez, mert ugyanazt az orvosságot alkalmazzák ellene is.

Receptek.

Receptek.

1. «Sufa, orbáncrúl való: kendermagot meg kell főzni borban, meg kell szűrni, törni erősen, ecet, gállickő, sáfrán, erősen kell megfőzni, avval kenni.»²

2. «Orbáncrúl való orvosság: bolus armenust,³ égett borral meg kell elegyíteni és avval kenni, ha pedig száradni kezd, hát vegyed az fának gubáját és törd meg, az sebet hintsd vele; probatum est.»⁴

3. «Az ecetet jól meg kell főzni és egy kis fa olajt kell belebocsátani, annak utána az porokot be hinteni, úgy mint egy kis mercuriumot, galickövet, timsót, grispánt, égett bort ezt össze kell főzni jól, igen hasznos orbánc ellen.»⁵

4. «Ecetet, galickövet, timsót, égett földet, bolus armenust kell összeve törni és megkeverni, azzal kell kenni, probatum est.»⁶

A pokolvar, fene és orbánc receptjei közt sok hasonlóságot látunk; valamint oly receptekkel is megegyeznek, melyek sebre, pattanásra, kelevényre vagy dagadtságra vonatkoznak. Ilyenfajta betegségeknek tartottak ezeket is, hogy fertőző voltukat ismerték volna, nem tűnik ki.

¹ Phl. 10.

² T. o. 10.

³ örmény agyag.

⁴ Phl. 30.

⁵ Phl. 37.

⁶ T. o. 3.

IV. FEJEZET.

Különböző fertőző betegségek.

1. A tuberkulózis.

Csak a tüdőtuberkulózisra következtethetünk. — Tüdősorvadás. — Tüdővész ellen való receptek.

Csak a tüdő-
tuberkulózisra
következtethetünk.

A tuberkulózishoz mindazok a betegségek tartoznak, melyeknek okát a Kochtól felfedezett tuberkulózisbacillusban látjuk. A XVII. század első felében, tehát a tuberkulózis elnevezéséről még szó nem lehet. A tuberkulózisbacillusok, habár a szervezetnek majdnem minden részén felléphetnek, mégis leggyakrabban a tüdőt támadják meg; szűkös adatainkból úgyis csak erre az esetre vonhatunk némi következtetést. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a mellkasban lévő szervek elhelyezésével és mivoltával nincsenek tisztában és azért a receptek nem precizirozzák a bajt; például így szólnak: «ha kinek a szive avagy melle fáj,»¹ vagy másutt: «ha a melle, vagy tüdeje fáj».

Tüdősorvadás.

A tüdősorvadásnak² találkozzunk néhány leírásával. Így Bornemissza Pálon «a phtisis-beli nyavalya annyira elhatalmazott, ... hogy hurutolt erősen és az szólást is alig tehette, csak sívakolt torkában».³

Byche Balázson, Bosnyák Tamás «ítélete szerint», szintén «phtisis vagyon...talán mind tüdeje, mája elveszett, csuda mennyi rút torhát, genetséget hány ki», ezért arra kéri Bosnyák Tamás, Rimayt «hogya mi orvosságot tudna, írja meg» mert így talán Isten által valamit segíthetnénk neki. Kegyelmednek jó könyvei vannak — folytatja — és olvasott valami jó orvosságot. Tudom, hogy drága és kedves kegyelmednek az

¹ T. o. 29.

² Phtisis pulmonis. *Balogh.* 225.

³ *Kemény*: Önéletleírás. 412.

b (ezo) ár,¹ de ha lehetséges, kegyelmed küldjön valami kicsint, az menni egy vagy két bevételre elég. Minap egy doktor igen dicséré ugyan magamnak is élni vele, egy kis tiriakoval együtt».²

Nézzük már most azt a néhány receptet, mely a mai nap-
ság tüdővésznek nevezett betegségre vonatkozhatott:

Tüdővész ellen
való receptek.

1. «Az tüdőgyulladásban és *aszukórságban* igen hasznos az kecsketej víz gyanánt, mind itálnak s mind ételnek.»³

2. Jó a mandulatej «ha acélval vagy arannyal'is hült legyen a mellfájásban, főzz vele együtt anis magot, olaszkaport, tengeri szőlőt, füget, édes gyökeret és effélét, az italban elegyíts viola lyttariumot, avagy sirupot, rosát, avagy nádmézet.»⁴

3. Mellfájás ellen való víz: «Végyszópot, zsályát, tüdőfüvet, mindenikben egy fél marokkal, tizenhat függét, nyolc datilist, apró tengeri szőlőt két lótot, édes gyökeret egy lótot, szent János kenyeret, egy lótot; seres foliát, két lótot; anismagot egy lótnak az negyed részét, szent János gyökeret két lótot, metélt gyömbért egy lótot, fahéjat egy lótnak az negyed részét, tölts egy meszely bort, avagy vizet hozzá, hadd főjön be az harmad része, szűrd le, ezzel melegen élj estve avagy reggel.»⁵

4. «Beteges embernek való levecske: egy tikmonyát végyszó, hadd főjön borban, ha megfőtt az bort leszűrjed, szedd ki az tikmony székét, nyomd ki s tölts bort reá, csinálj abból levecskét. Ezt én egy vén embertől hallottam — mondja a szerző — kin mikor az *aszukórság* volt s igen elszáradott volna egy doktornak rendelkezése szerint mindenkor reggel ilyen levecskével élt s *meggyógyult*, ereje, húsa, vére megjött.»⁶

5. «Mellfájásról: az fehér liliomnak az tövét, az farkasalmának az virágában való székét egyben kell törni, fehér borban kell tenni és meg kell innya.»⁷

¹ «bezoár, bélkövek, melyek a kérődzők gyomrában jönnek elő.» Balogh. 44.

² Rimay. I. lev. 175.

³ Szakácskönyv 256.

⁴ U. o. Ha az orvosok a közönséges nádmézet eltiltják, akkor rózsás nádmézet ajánl «kit az jó patikában tanálhatni.» u. o. 258.

⁵ Szakácskönyv. 295.

⁶ Szakácskönyv. 275.

⁷ T. o. 33. hasonló receptet közöl dr. Katona i. m. (Ethn. 1900. 120.)

6. «Az kinek vér száll a mellére: az cyprust meg kell mosni és egy pohárban kell tenni, tiszta vízben megigya, használ.»¹

7. «Aki vért okádik: opiumot, rutát és zsályát végy és főzd meg, add meginnya az betegnek meggyógyul.»²

2. *Ebdüh* (lyssa).

Receptek.

Teljesség kedvéért közlöm azt a néhány receptet is, melyet erről a betegségről találtam.

Receptek.

1. «Dühösségről: az földi gyikot törd meg és önts bort reá és szűrd meg, facsard reá és avval kend az talpát, tenyerét, vakszemét háromszor, elmúlik.»³

2. «Dühös eb harapásról: végy fokhagymát, sót, rutát, mirrhát, tömjént, törd össze, borssal elegyítsd meg, csinálj irtet, kösd rá.»⁴

3. «Dühös eb marása ellen: vedd az ikrás rákot, kinek az nyakán (?) vagyon az ikrája, égesd meg, törd porrá és hintsd az dühös eb marásra, meggyógyul.»⁵

4. «Dühös eb avagy farkas kit megmar: ezerjófűnek gyökerit (vedd) és hintsd az sebet vele. minden mérget elnyomja.»⁶

5. «Ebmarás ellen: nap után járó füvet aszald; törd meg, szitáld meg, borban forrald meg, add innya melegen, az mint elszíveli és erősen takard be.»⁷

¹ T. o. 3. ² Phl 15. Bizonytalan, hogy honnan eredő vérhányás ellen való.

³ T. o. 71. ⁴ Phl. 30.

⁵ Phl. 27. ⁶ U. o. 53. ⁷ U. o. 63.

BEFEJEZÉS.

Ha a tárgyalt korban a betegségekről uralkodó felfogást általában figyelemmel kísérjük, több érdekes és jellemző saját-ságot látunk. A betegség meghatározását illetőleg, találkozunk: Hippokrates, Galenus, Aristoteles, Albertus Magnus és Paracelsus elveivel, melyek egymástól nem nagyon térnek el. P. o. «Aristoteles: morbum dicit esse excessum, vel defectum. Sanitatem vero esse mediocritatem.»¹

Az orvosi kezelést illetőleg azt tapasztaljuk, hogy a jó-akaratú gyógyítók legnagyobb része igen éles megfigyeléssel és pontosan írja le a betegségek tüneteit. Az orvosságok nagyjában azonosak a megelőző korokban használtakkal;² melyekkel, bizonyos esetekben, részben napjainkban is élnek.

Méltányolnunk kell a társadalom óvakodására, elkülönítésre és fertőtlenítésre irányuló törekvéseit, megnyugvását Isten akaratán és így a betegség békés eltűrését.³ Végül az erős törekvést, a betegség meggyógyítására, melyet ugyan igen sok-szor eredménytelenné tett az orvosok tudatlansága, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ép a fertőző betegségek ellen, a XX. század sem tud még kellőleg védekezni és, hogy «az halál ellen nem terem orvosság az kertben.»⁴

¹ Perip. Aristoteles a betegséget túlságnak vagy fogyatkozásnak mondja, az egészséget középszernek.

² A testi orvosságok könyvének írója Albertus Magnust mint föltétlen tekintélyt idézi. T. o. 65, 66, 67.

³ Almássy István így ír: 1628-ban «Ha Istennek felségének tetszik, hogy ebből még felgyógyuljak, hát által megyek az urammal Szalakuszra, ha pedig ő felségének úgy tetszik, hogy az én bűneimért még egy kevéssé szenvedjek, tehát itt leszek Pozsonyban.» M. G. T. Sz. 1902. 348.

⁴ Czanaki. III.

FÜGGELÉK.

I.

Ex complurium relatione informamur non solum infectionem pestiferam Posonii remisisse, verum etiam passim in adjacentibus viciniis plurimum invalescere, adeo quidem, ut epidemiae generalis subsecuturae indicia manifestissime advertantur, nisi Dei benignitas propiciata malum hoc accesserit et singulare studium humanae solertiae mediis et occassionibus idoneis adhibitis, serpenti eiusmodi malo obviaverit. Qua in re quidnam etiam fideles nostri senatus civitatis nostri Tyrnaviensis ad nos perscribat, ex hisce inclusis eisdem litteris intellecturi estis uberius. Unde nos periculum huiusmodi Pestifere luis considerantes, nolentes data quasi opera seu fomitem facere ulterioris invalescentiae et etiam libera ab infectione loca contagioni obnoxia reddere, tempestive praecavendum esse, omnino volumus, proindeque confluxum generalem Regnicolarum hoc po-

Többeknek jelentéséből értesültünk, hogy a pestises fertőzés nem csupán Pozsonyban nem hagyott alább, hanem lassanként a körüllevő szomszédságban mindjobban megerősödik úgyannyira, hogy az általános járvány elterjedése kézzelfoghatólag észrevehető, hacsak az Úr Isten megengeszte a kegyelme ennek a bajnak útját nem vágja; és az emberi törekvések különös igyekezeté alkalmas módoknak és eszközöknek fölhasználásával a becsúszó bajnak (betegségnek) elejét nem veszi. Hogy ebben az ügyben a mi híveink, Nagy - Szombat városunknak tanácsa, mit írtak fel hozzánk, azt levelünknek ebből a mellékletéből bővebben megérthettek.

Minélfogva mi e pestises láznak veszedelmét mérlegelvén, nem akarunk anyagot adni további terjedésére s hogy a fertőzéstől még mentes helyeket a járvány veszedelmének kitegyük, attól idejében őriz-

tissimum tempore ingruentis hiemis, dum ob algorem pressius cohabitari debeat; et causantes iuribus suis invigilare debentes etiam ex locis suspectis nihilominus confluere necesse haberent, omnino prohibendum esse duximus: Proindeque conventum quoque hunc ad celebranda iudicia octavalia necessario pro hac vice differimus ad aliud tempus idoneum et ab huiusmodi contagione liberum et securum; reicienda exemplo si quidem habetis superiorum proxime elapsorum temporum calamitosa et defloranda strages, quae passim in variis conditionibus et Provinciis per simile malum edita fuit. Quo circa ordinationes quoque faciendae, ut quamprimum Regnicolis innotescat hocce negotium, ne videlicet incauti ob non devitatum occasionem adversitatis in perniciem propriam praecipiter ruere videantur; verum ex praemissa iuxta et necessaria causa ad celebrationem iudiciorum octavaliū pro hac vice convenire, intermittant.¹

kedni akarunk, azért a lakosságnak országos összeseregzését megtiltandónak találjuk, különösen a fenyegető télnek idején, amikor a hideg miatt ügyis szűkebben kell lakniok; és a perlekedőknek, hogy jogaikra éberem őrködhessenek a gyanús helyekről is nem kevésbbé kellene összejönniök, mindezt elhárítani akarván, az octavalis törvényszékek megtartására szükséges összejöveteleket is szükségképen elhalasztjuk megfelelőbb és ilyen járványtól mentes és biztos időre; mert a legközelebb mult időök példájához képest, ezzel kell leküzdenünk e szörnyű és sorvasztó bajt, amely lassanként különböző kerületekben és tartományokban hasonló baj miatt keletkezett, amiért is rendeletekkel szükséges elsősorban a lakosság tudomására hozni ezt az ügyet, nehogy u. i. gondatlanul a szerencsétlenség alkalmának el nem kerülése nélkül, a saját veszedelmükbe lássuk rohanni őket; azután a a főntemlített kényszerítő okból az oktavalis törvényszékek tartására való összejövetelet hagyják abban.¹

¹ Országos levéltár kéziratárából: Conceptus expeditionum. 1631. okt. 18. Nr. 348.

II.

Considerantes periculosum statum vicinorum Regni Hungarie peratram ob grassantem infectivam pestiferam, quod malum contagiosum cum sit et vel ex levissimis initiis incrementa sumat repente, neque remedium beneficio facile caveri potest, ne data quasi opera videatur pernicies huiusmodi procurata, omni iudicio et prudentia id constituendum esse censuimus, ut pro hac vice Octavalia iudicia intermittantur et in aliud tempus opportunius et ab huiusmodi periculo liberum differantur, qualiter autem talem dilationem fideli nostro Regni istius nostri comiti palatino intimaverimus ex adiunctis paribus intellecturi estis.¹

Tekintettel Magyarország szomszédjainak veszélyes helyzetére ama halálthozó és ragályos járvány pusztítása miatt, amely baj ragadós lévén, még a legenyhébb kezdetekből is hirtelen rohamos növekedést vehet és orvosságok jótéteményével egykönnyen tőle óvakodni nem lehet, nehogy úgy lássék, mintha e veszedelem terjedését működésünkkel előmozdítottuk, ezennel bölcs beltásunkkal rendeljük és megállapítjuk, hogy az octavális törvényszékek ezúttal és ez okból abbanhagyandók és más alkalmas és a veszedelemtől ment időre halasztandók. Hogy jelen elhalasztást miképen adtuk tudtára az ország nádorispánjának, a mi hívünknek, azt a mellékelt másolatokból meg fogjátok érteni.¹

III.

Spectabiles et Magnifici fideles nobis dilecti, ex certa relatione intelligimus infectionem contagiosam in hac quoque Civitate nostra Tyrnaviensi grassari incepisse, quae si ita sint neque ibi tractatum

Tekintetes és nagyságos kedvelt híveink! Biztos jelentésekből arról szereztünk tudomást, hogy Nagy-Szombat városunkban a pestis kezdett pusztítani, mi ha így van és nem gondoljátok biztosnak,

¹ Országos levéltár kéziratárából. Conceptus expeditionum. 1631. okt. 19-én. Nr. 350.

institui tutum existimetis, possetis Nitriam transferri; de qua re cum fidele nostro regni istius nostri Hungariae comite Palatino ulterius conludi et ex nostro consensu et quod hac in parte expedientius videbitur fieri ac disponi cupiens; nos eoque casu mutationis loci reliquos quoque per etiam principis commissarios per praefatum Palatinum de hoc tempestive certificari ac commoveri mandamus; gratia nostra caesarea et regia vobis in reliquo propensi valentes. Datum in castro nostro Eberstorff die 17 mensis septembris 1644.

Comiti a Tieffenbach et Questenberg.¹

hogy ott értekezlet történjék, azt Nyitrába tehetitek át; amely ügyről tehát nevezett királyságunk, Magyarország nádorispánjával még további határozatot hozzatok és a mi beleegyezésünkkel tegyétek meg és határozzátok el mindazt, ami e részben jobbnak és elrendelni kívánatosnak látszik; a hely megváltztatásának esetében magunkat és a többieket az udvari kiküldöttek és a nádorispán által idejében értesítetek és induljatok, ezt rendeljük. Császári és királyi kegyelmünkben egyébkép hozzatok hajlandók maradunk. Adott Eberstorff táborunkban 1644. szept. 17-én.

Tieffenbach és Questenberg grófoknak.¹

IV.

Prudentes ac circumspecti fideles nobis dilecti. Infectio nem contagiosam in hac quoque Civitate nostra Soproniensi grassari incepisse et in dies incrementa sumere informamur. Ne autem per incolas ultro-citroque comeantes alia quoque loca simili lue inficiantur, vobis harum serie benigne ac serio committimus et

Okos és körültekintő kedvelt híveink: arról értesülünk, hogy a pestis kezdett pusztítani Sopron városunkban is és napról-napra nagyobb mérvet ölt. Nehogy azonban a lakósságnak ide-oda való közlekedésével a többi helyek is hasonló betegséggel megfertőztessenek, ezennel kegyesen és komolyan meghagyjuk nek-

¹ Országos levéltár kéziratárából. Conceptus expeditionum. 1644. szept. 17. Nr. 249.

mandamus quatenus acceptis praesentibus actutum inhiberi et publice proclamari facere velitis ac debeatis ne quispiam ex praedicta hac Civitate nostra Soproniensi eo usque, donec ipsa contagio cessaverit ne dum in Civitatem nostram Viennensem sed ne in totum quidem Archiducatum hunc nostrum Austriae sub poena in transgressores statuta tenere et accedere audeat ac praesumat. Executuri in eo benignam ac omni modam nostram voluntatem. Gratia nostra vobis in reliquo propensi manentes. Datum in Civitate nostra Eberstorff die 28. Mensis septembris. 1644.¹

tek és parancsoljuk, hogy e rendetünk vételével mindjárt tiltsátok meg és nyilvánosan hirdessétek ki, hogy fentnevezett Sopron városunkból mindaz ideig, míg a járvány meg nem szűnik, Bécs városunkba és az egész ausztriai főhercegségünkbe a rendelet áthágóira szabott büntetés terhe alatt, bárki is jönni avagy közeledni merészeljen vagy bátorkodjék. Elvárva, hogy e kegyes akaratunknak mindenben megfelelték, egyébképen hozzátok kegyelmünkben hajlandók maradjunk. Adatott Eberstorff városunkban 1644. szept. 28-án.¹

¹ Országos levéltár kéziratárából. Conceptus expeditionum, 1644. szept. 28. Nr. 271.